

O aktivnom subjektu: ogled iz filozofije percepcije^{1,2}

BORAN BERČIĆ

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
boran.bercic@ri.t-com.hr

IZVORNI ZNANSTVENI RAD / PRIMLJEN: 21–09–14 PRIHVAĆEN: 31–10–14

SAŽETAK: Autor analizira prilično čestu i popularnu filozofsku tezu da je subjekt aktivan u procesu spoznaje. Razlikuje različite smislove te teze i nastoji ukazati na njihove implikacije. Posebno nastoji pokazati da suvremene kognitivističke teorije percepcije ne podržavaju opći filozofski antirealizam već da upravo realizam predstavlja bolji okvir za razumijevanje teorija percepcije. Nastoji pokazati da: 1) Spoznaja nije i ne smije biti projekcija nego jest i treba biti detekcija. 2) Metafora ogledala primjerena je metafora za spoznaju jer dobro izražava naše intuicije o kriteriju točne spoznaje. 3) Subjektivni doprinos u spoznaji nije ništa dobro ni poželjno nego naprosto predstavlja pogrešku koju treba odstraniti. 4) Ono što vidimo nisu naše mentalne reprezentacije stvari, nego same stvari. 5) Potrebno je razlučiti proces spoznaje od sadržaja spoznaje, to jest, to kako spoznajemo od toga što spoznajemo. 6) Um ne sintetizira iskustvo u skladu sa svojim vlastitim pravilima, nego ga resintetizira u skladu s fizičkom stvarnošću koju prikazuje. 7) Spoznajni subjekt je aktivan na (i) voljnom i svjesnom nivou, na (ii) podsvjesnom i automatskom nivou, ali nije i ne smije biti aktivan na (iii) metafizičkom nivou.

KLJUČNE RIJEČI: Antirealizam, percepcija, realizam, spoznaja, subjekt, um.

Nedavno je na HTV-u ponovno prikazana serija od četiri nastavka *Univerzum uma* koju je osmislio i vodio Zdravko Radman. Serija je vrlo zanimljiva i kvalitetno napravljena. Na popularan i suvremen način izložen je niz relevantnih i zanimljivih činjenica o funkcioniranju ljudskog uma. Dodatno zadovoljstvo može predstavljati činjenica da je seriju proizvela naša nacionalna televizija

¹ Ovaj članak napisan je u okviru radu na projektu *Identitet* Sveučilišta u Rijeci.

² Zahvaljujem kolegama koji su mi pomogli pri pisanju ovog rada: prvenstveno Draženu Domijanu, zatim Igoru Bajšanskom, Snježani Prijić, Linu Veljaku, Luci Malatestiju, Nenadu Smokroviću, Filipu Grgiću, Mateju Sušniku, Iris Vidmar, anonimnom recenzentu *Prolegomene* te svim članovima radne grupe *Identitet* s Filozofskog fakulteta u Rijeci.

i da ju je osmislio i vodio domaći autor. Ovdje bih htio detaljnije raspraviti filozofsku tezu koja se provlačila kroz sve četiri epizode, a pogotovo je bila naglašena u epizodi o percepciji. To je teza o *aktivnom subjektu* ili *aktivnom umu*. Ona glasi da *u spoznajnom procesu subjekt nije i ne smije biti pasivan, nego da jest i treba biti aktivan*. Ovdje se radi o *epistemičkoj aktivnosti* subjekta. Tako su u filozofskoj literaturi česte formulacije u kojima se tvrdi da spoznaja nije *pasivno odražavanje* stvarnosti, nego *stvaralački čin aktivnog subjekta*, da je subjekt *kreativan* u procesu spoznaje, govori se o subjektivnom *doprinosu* u spoznaji, o *konstitutivnoj ulozi* subjekta u spoznaji, o nečemu što subjekt *do-daje* spoznaji, o bitno subjektivnom *elementu* spoznaje, o tome kako spoznaja ima *i subjektivnu i objektivnu komponentu*, o tome da je spoznaja *interakcija* između subjekta i objekta, itd. Ova teza prilično je popularna u filozofiji, u nekim filozofskim krugovima čak samorazumljiva. U ovom ili onom obliku, zastupali su je njemački idealisti, američki pragmatisti, marksisti *Praxis* filozofije, itd. Danas je teza u jednom svom obliku aktualna u kognitivnoj znanosti, poznata je pod nazivom *Enaction* ili *Enactment* i predstavlja okosnicu istoimenog istraživačkog programa.³

Tri smisla teze

Međutim, teza o aktivnom subjektu nije jedinstvena teza. Iako različiti autori koriste iste izraze i verbalne formulacije, pitanje je što točno imaju na umu. To bih pokušao pojasniti u ovom članku. Teza o aktivnom subjektu javlja se u tri glavna smisla. Tvrdi se da je u spoznajnom procesu subjekt aktivan (1) na svjesnom i voljnom nivou, (2) na podsvjesnom i automatskom nivou, te (3) u smislu da predmet spoznaje nije nešto što postoji objektivno i nezavisno od čina spoznaje već nešto što subjekt konstituira činom spoznaje.

Pojasnimo ova tri smisla. (1) je *zdravorazumska* teza da u spoznaji treba uložiti napor. Treba truda da bi se istraživalo, mjerilo, računalo, itd. Čak i kad gledamo podižemo se na prste, saginjemo se, rukom zaklanjamo sunce, škiljimo, itd. (2) je *psihološka* teza da je percepcija vrlo složen proces u kojem se na podsvjesnom i automatskom nivou odvija niz komputacijskih i inferencijalnih procesa. Naš um neprekidno procesira osjetilne podatke koje prima iz okoline. Vizualna slika svijeta koju imamo nije jednostavni odraz svijeta u kojem živimo već vrlo složen krajnji produkt dugog niza podsvjesnih i automatskih procesa koje se može opisati kao računanje i zaključivanje. Ovo je

³ Klasično djelo ovog istraživačkog programa jest Varela, Thompson i Rosch (1991). Najvažniju referentnu točku svakako predstavlja Stewart, Gapenne i Di Paolo (2010), gdje su sistematski izložena novija i razrađena gledišta ovog istraživačkog programa. Treba istaknuti dvije odlične studije o percepciji: Hurley (1998) i Noë (2004). Zanimljivi su i informativni recentni zbornici Radman (2012) i (2013).

predmet istraživanja u psihologiji percepcije, kognitivnoj znanosti i neurologiji.⁴ (3) je *metafizička* teza da je subjekt svojom aktivnošću konstitutivan za iskustvo u smislu da iskustvo ne predstavlja samo *detekciju* objektivno postojećeg svijeta već da u značajnoj mjeri predstavlja i subjektivnu *projekciju*. Ideja je da subjekt svojom aktivnošću iskustvu sistematski dodaje elemente kojih nema u samoj stvarnosti. Ovo je teza *metafizičkog antirealizma*.

Jasno je da (1), (2) i (3) *ne* izražavaju istu jedinstvenu tezu. (1), (2) i (3) su *logički nezavisne* i sasvim različite teze, tako da evidencija za (1) ili (2) nije ujedno i evidencija za (3). Cilj ovog teksta jest razlučiti različite smislove u kojima se teza javlja i pojasniti odnose među njima. Tvrdit će se da je teza istinita u smislu (1) i (2), ali da nije istinita u smislu (3). Tekst ima dva dijela. U prvom dijelu izložena su opća razmatranja o aktivnom subjektu dok su u drugom dijelu izložena specifična razmatranja o aktivnom subjektu u percepciji. U drugom dijelu tekta težište je na odnosu (2) i (3), nastoji se pokazati da (2) ne podupire (3).

I) O aktivnom subjektu općenito

Aktivni subjekt u nas

Teza o aktivnom subjektu oduvijek je bila popularna u hrvatskoj filozofiji. Doduše, ona nije neki specifikum hrvatske filozofske baštine, ona je univerzalna i ima svoje zagovornike u svim podnebljima. Ipak, kod nas se prilično dobro ukorijenila. Od domaćih autora zastupali su je: Gajo Petrović u *Filozofskim pogledima Plehanova* iz 1957, Ivan Supek u *Teoriji spoznaje* iz 1974, Lino Veljak u *Maršizmu i teoriji odraza* iz 1979, Zdravko Radman u *Simbol, stvarnost i stvaralaštvo: ogled o percepciji* iz 1988, Srđan Lelas u *Promišljanju znanosti* iz 1990, Snježana Prijić u *Oko i svijet* iz 1995. Jasno, ovi su autori različiti, dolaze iz različitih tradicija i imaju različite motive. Iako često koriste slične verbalne formulacije, oni imaju na umu različite stvari. Petrović i Veljak govore o općoj spoznajnoj teoriji a zanimaju ih društvene promjene, Supek i Lelas govore o znanstvenim teorijama, a Radman i Prijić govore o psihologiji percepcije. Niti jedan od navedenih autora ne zastupa sve stavove koji će biti analizirani u ovom članku, ali svaki stav ima više nego jednog zastupnika.

⁴ Na ovu se tezu ponekad referira izrazom "kognitivizam", no treba biti oprezan s ovim izrazom jer on ima barem dva značenja. U starijem i širem značenju kognitivizam je reakcija na biheviorizam, to je teza da se u ljudskom umu odvija niz složenih procesa i da oni jesu ono što psihologija treba proučavati. Teza (2) izražava kognitivizam u ovom smislu. Međutim, u novijem i užem značenju kognitivizam je teza da ljudsko mišljenje treba shvatiti kao niz komputacija koje um vrši nad mentalnim reprezentacijama. Zastupnici *Embodimenta* i *Enactmenta* i sami pripadaju kognitivizmu u prvom smislu ali oštro kritiziraju i odbacuju kognitivizam u drugom smislu kao previše intelektualističku sliku čovjeka.

Ipak, na jednom općenitom i površnom nivou, može se reći da oni svi dijele stav da je subjekt aktivan u procesu spoznaje i da u nekom smislu postoji bitno subjektivni element u spoznaji.⁵ Sličnosti ipak nisu samo retoričke naravi. Pored toga, ovdje navedena djela objavljena su u rasponu od skoro 50 godina i pitanje je bi li njihovi autori i danas zastupali ista gledišta.

U svakom slučaju, može se istaknuti nekoliko važnijih motiva zbog kojih su navedeni autori, svaki na svoj način, prigrlili tezu o aktivnom subjektu. U *povijesti filozofije* Kantov *kopernikanski obrat* u pravilu se smatra nečim dobrim a ne nečim lošim. Iako je obrat zapravo antikopernikanski, sam izraz ima prizvuk nečeg naprednog i oslobađajućeg a teza da *um sintetizira iskustvo* toliko je puta ponovljena da je počela zvučati samorazumljivo. “Kao okvir nudi se svojevrsan kantovski pristup problemu percepcije” (Prijić 1995: 104) “Taj ‘dodatak’ spoznajnom procesu što dolazi od subjekta i pripada samo njemu postat će Kantu glavnim predmetom interesa” (Radman 1988: 33) Unutar *marksizma* članovi *Praxisa* kritizirali su *teoriju odraza* koju su zastupali Plehanov, Lenjin, Pavlov i ostali sovjetski autori i koja je predstavljala službenu sovjetsku epistemologiju. Praxisovci su smatrali da čovjek jest i treba biti aktivan u svim domenama života pa i u spoznaji. “Dok se radi o odražavanju objektiviteta od strane subjekta, dotle ne može biti aktivnog odnosa, ne može biti subjektive aktivnosti” (Veljak 1979: 133). Tako je borba protiv *teorije odraza* u epistemologiji ujedno postala borba protiv staljinizma u politici. “Staljinški pogled na svijet sadržan je na ovom mjestu u potpunom obliku: *objekt je sve, a subjekt – ništa!* [...] Ili, ukratko: *teorija odraza je ideologijski odraz primarnosti objektiviteta nad subjektom u staljinškoj državi!*” (Veljak 1979: 169–170) U *filozofiji znanosti* bila je popularna teza da ne postoje teorijski neutralne opservacije, nego da su opservacije u znanosti uvijek *prožete teorijom*. To je teza koju su iznijeli Hanson i Kuhn kritizirajući logičke pozitiviste koji su smatrali da znanost jest i treba biti potpuno objektivna pothvat. “Vide li Kepler i Tycho istu stvar na istoku u zoru? – pita se N. R. Hanson u svojoj knjizi *Patterns of Discovery*” (Radman 1988: 69). “Inauguralnim djelom mogla bi se smatrati Hansonova knjiga *Patterns of Discovery* (1958), no glavni je smjer dala Kuhnova *The Structure of Scientific Revolution* (1962)” (Lelas 1990: 192). U *psihologiji percepcije* razvoj kognitivističkih teorija pokazuje koliko je percepcija složen i bogat proces, što može navesti na dvosmisleni zaključak da subjekt ima ogroman doprinos u procesu percepcije. “Sve teorije percepcije, otvoreno ili ne, pretpostavljaju konstitu-

⁵ Petrović nije bio sklon antirealizmu, pogotovo u ranijim radovima u kojima je kritizirao Kantov agnosticizam. Supek je, barem kada je pisao o Kantu, tvrdio da znanje ima subjektivnu komponentu. Lelas je eksplicite zastupao poziciju koju je zvao “miješani realizam”. Veljak smatra da realizam nije neistinit nego trivijalan i da iz njega ne slijedi nikakva zanimljiva filozofska teza. Prijić eksplicite brani antirealizam. Radman, iako se nije eksplicite deklarirao po tom pitanju, zastupa antirealističke stavove.

tivni doprinos percipijenta” (Prijić 1995: 102). U filozofiji je bila popularna i *kopenhagenska interpretacija kvantne mehanike* i ideja da Heisenbergove relacije neodređenosti pokazuju da na kvantnom nivou predmet spoznaje ne postoji prethodno i nezavisno od čina spoznaje. “Kvantna mehanika opisuje našu objektivnu interakciju s mikrosvijetom, interakciju koja je nezaobilazna i koja se ne može zanemariti ili odračunati od teorije” (Lelas 1990: 34). Na koncu, govor o aktivnom subjektu može zvučati prihvatljivo jer je prožet *vrijednosnim terminima*. Dobro je biti aktivan a loše je biti pasivan. Čovjek treba biti aktivan i ne smije biti pasivan. Originalno, doprinos, autentično i kreativno imaju pozitivan vrijednosni naboj, dok reprodukcija, kopija, odraz i prepisivanje imaju negativan. Student koji na ispitu reproducira udžbenik nije dobar student, autor koji oponaša druge autore nije dobar autor, itd. Platon je uvrijedio umjetnike kada je rekao da umjetnost oponaša stvarnost jer im je time negirao kreativnost i originalni doprinos. Zastupnici teze o aktivnom subjektu smatraju da isto vrijedi i za spoznaju.

Metafora ogledala, objektivizam i normativnost

Prije nego što krenemo na detaljniju analizu pojedinih komponenti teze, treba napomenuti da teza o aktivnom subjektu u velikoj mjeri predstavlja negativnu tezu koja se javlja kao reakcija na model spoznaje prema kojem spoznavanje jest *odražavanje stvarnosti*. Prema ovom modelu spoznaje funkcija spoznaje je odražavanje stvarnosti a *spoznaja je točna onda kada točno odražava stvarnost*. Česta metafora ovog modela spoznaje jest da um treba shvatiti kao *ogledalo* ili *zrcalo* koje odražava stvarnost a spoznaju treba shvatiti kao *zrcalnu sliku stvarnosti*.⁶ Jasno je da je u ovakvoj metafori zabranjen bilo kakav doprinos subjekta. Zrcalna slika treba biti potpuno objektivna a to znači bez ikakve subjektivne komponente. Bilo kakav doprinos subjekta dovodi do odstupanja od objektivne slike i predstavlja *pogrešku u spoznaji*. Subjektivni doprinos može samo pokvariti sliku koja bi inače bila objektivna i točna. Prema modelu spoznaje kao zrcaljenja subjekt mora biti potpuno pasivan u smislu da *ne smije ništa dodati ni oduzeti slici koju ima*. Jasno, subjekt može i mora biti itekako aktivan da bi došao do te slike, ali mora biti potpuno pasivan u smislu da ne smije na nju utjecati. Metafora ogledala doista implicira potpunu pasivnost subjekta. Subjekt nepomično sjedi i samim time što je otvorio oči počeo je spoznavati svijet oko sebe. Jedini aktivni čin što ga je subjekt izvršio bilo je otvaranje očiju. Samim time što je otvorio oči pustio je protok informacija iz svijeta u sebe. Kao što kaže Bacon, ako ogledalo

⁶ Metafora ogledala pripisuje se Francisu Baconu, izložio ju je u *Novom organonu* iz 1620. (Bacon 1986: 20–21). Možda najpoznatiju kritiku metafore predstavlja Rorty (1979). Vrlo lijepa i jasno pisana kritika Rortya i njemu srodnih autora jest Brown (1994).

nema nikakvih oštećenja, dovoljno je osvijetliti prirodu i ona će sama baciti svoj odraz na ogledalo.⁷ Jasno, pitanje je koliko je ovakva slika spoznaje realistična. Ona može biti plauzibilna u slučaju automatske percepcije koja nije pod voljnom kontrolom ali sigurno nije plauzibilna u slučaju aktivnog istraživanja, postavljanja hipoteza, eksperimentiranja, učenja putem pokušaja i pogrešaka, itd.

Metafora ogledala može biti neprimjerena i problematična iz raznih razloga, međutim, ona sigurno ima jednu dobru stranu, a to je da dobro izražava truizme o tome kada je spoznaja točna a kada pogrešna:

Spoznaja da x jest F je točna samo ako x jest F .

Ako x nije F , spoznaja da x jest F je pogrešna.⁸

Ovi truizmi jasno zabranjuju bilo kakav doprinos subjekta u spoznaji. Bilo kakvo dodavanje, oduzimanje ili mijenjanje od strane subjekta dovodi do pogreške u spoznaji. Spoznaja je točna samo onda kada točno odražava stvarnost.⁹ Ovdje je metafora ogledala *normativna*. Govori nam o tome kakva bi spoznaja *trebala* biti. Ne govori nam da u spoznaji takvoj kakva *de facto* jest nema subjektivnih elemenata, nego da bi u idealnom slučaju spoznaja trebala biti očišćena od subjektivnih elemenata. Govori nam da *cilj* spoznaje jest spoznaja same stvarnosti a ne toga kako nam ta stvarnost izgleda. Ne zanima nas kako nam stvari izgledaju. To znamo. Zanima nas jesu li stvari stvarno takve kao što nam izgledaju. Ako se ispostavi da u spoznaji postoje subjektivni elementi, onda ne smijemo lijeno i samozadovoljno konstatirati da spoznaja po svojoj biti sadrži subjektivne elemente, nego se trebamo potruditi da te elemente uklonimo. Ako je ogledalo zamagljeno, treba ga očistiti, ako je savijeno, treba ga ispraviti, ako je slomljeno, treba ga zalijepiti, itd. Ovdje nije pitanje da li u spoznaji postoji subjektivni element. Vjerojatno postoji. Ovdje je pitanje kako reagirati kada otkrijemo da postoji. Što trebamo učiniti

⁷ Bacon (1986: 20).

⁸ Ovoj definiciji moglo bi se prigovoriti da je pojmovna istina o spoznaji da mora biti točna i da zato pogrešna spoznaja uopće ne može biti spoznaja. No to nije problem za ovu definiciju jer ovdje se zapravo o spoznaji govori u dva smisla, u smislu *pokušaja spoznaje* i u smislu *uspješne spoznaje*. Pojmovna istina o uspješnoj spoznaji je da mora biti točna ali pokušaj spoznaje može biti i neuspješan.

⁹ Jedan komentator prigovara da u radu prešutno pretpostavljam korespondencijsku teoriju istine pa da bih trebao navesti poteškoće na koje ona nailazi. Međutim, to nije točno: u radu se ne pretpostavlja korespondencijska teorija istine kojom se tvrdi doslovni izomorfizam rečenica i činjenica s kojima se one podudaraju. Ono što se pretpostavlja je *aletički realizam*, zdravorazumska, predreflektivna i intuitivno vrlo uvjerljiva teza da ako je istina da p , onda je istina da p , znali mi to ili ne. Aletički realizam spojiv je s nizom teorija istine: korespondencijskom, redundancijskom, minimalističkom, semantičkom, itd. Ono što se u ovom radu sigurno ne pretpostavlja jest takozvano *epistemičko shvaćanje istine* prema kojem istina ovisi o našoj spoznaji. U tu grupu pripadale bi teorije istine kao što su koherencijska, pragmatistička, itd.

ako otkrijemo da postoji? Spoznajni objektivizam ovdje je sasvim jasan: *ako u spoznaji otkrijemo subjektivni element, trebamo ga ukloniti!* Zato metafora ogledala predstavlja crvenu krpu za zastupnike teze o aktivnom subjektu. *Ona nam kaže da subjektivne elemente možemo i trebamo ukloniti, dok teza o aktivnom subjektu kaže da subjektivne elemente ne možemo i ne trebamo ukloniti!* Iz perspektive objektivizma, teza o aktivnom subjektu izraz je dubokog epistemološkog defetizma i predstavlja intelektualnu kapitulaciju.

Uklanjanje bilo kakvog ne-objektivnog elementa u spoznaji očit je imperativ i pri dizajniranju eksperimentalnih instrumenata:

Neke informacije mogu biti izgubljene u instrumentu, neke dodane, a neke iskrivljene. Vješti izrađivači i korisnici instrumenata demonstriraju svoju vještinu upravo u tome da nađu put kroz taj splet osobina na kojem će otkriti sve osebnosti instrumenta i uspješno ih korigirati ili isključiti iz konačnog rezultata. (Lelas 1990: 163)

Zato se i govori o *Schmutz efektu* – bilo koji ne-objektivni element predstavlja *poluciju* ili *onečišćenje* objektivne slike stvarnosti.

Herbert Spencer (1920: poglavlje XIX. *Transfigured Realism*, 489–503) smatrao je da se subjektivni elementi u spoznaji ne mogu ukloniti (konstitucija osjetila) pa je umjesto metafore ogledala predložio metaforu kocke i valjka: naša spoznaja je poput sjene kocke na površini valjka. Kocka koja baca sjenu je objektivni element u spoznaji a savijena površina valjka na kojoj se sjena projicira je subjektivni element u spoznaji. Sjena kocke ne odgovara samoj kocki, ali je svaka promjena u položaju same kocke popraćena odgovarajućom promjenom u sjeni kocke. U spoznaji su prisutna oba elementa i nemoguće ih je odvojiti. Spencer smatra da je na ovaj način pomirio realizam i antirealizam te svoju poziciju naziva “transfigurirajući realizam”. Jasno, pitanje je da li ova metafora doista pokazuje da se iz spoznaje ne može ukloniti subjektivni element. Ne pokazuje! Na osnovi projekcija na zakrivljenoj površini valjka mi možemo rekonstruirati oblik tijela koje baca sjenu. Sjetimo se samo kockastog svijeta Hansa Reichenbacha: organizmi koji žive u kockastom svijetu okruženom sistemom ogledala mogu rekonstruirati stvarno kretanje predmeta izvan tog svijeta.¹⁰ Na koncu, kada bismo se nalazili u Platonovoj pećini, na osnovi sjena koje se projiciraju na zidu mogli bismo rekonstruirati oblike i kretanje predmeta izvan pećine. Jasno, govorom o rekonstrukciji udaljili smo se od metafore ogledala jer ogledalo ne vrši rekonstrukciju, nego direktno daje sliku. Ako govorimo o rekonstrukciji, nije primjereno govoriti o odražavanju. Ipak, i kada govorimo o spoznaji kao rekonstrukciji, metafora ogledala i dalje je prisutna kao *kriterij točne spoznaje*. Naime, rekonstrukcija može biti točna ili pogrešna, a točna je upravo kada odgovara svom pred-

¹⁰ Model kockastog svijeta Reichenbach iznosi u (1938: §14, 117).

metu. Spoznaja da x jest F može biti točna samo ako x jest F , bez obzira na to je li direktna ili predstavlja rekonstrukciju.

Petrović je smatrao da metafora ogledala nije primjerena jer ne zahvaća ono što je osnovno za spoznaju, a to je da *može biti točna ili pogrešna*. Spoznaja je po svojoj prirodi *nešto što može biti istinito ili neistinito*, dok odrazi, slike, otisci prstiju ili gipsani odljevi naprosto nisu vrsta stvari koja može biti istinita ili neistinita.

Svjesni odraz nije neka pasivna mehanička reakcija. On nije identičan s predmetom koji odražava, niti je automatska jednoznačna reakcija na predmete. Svjesni odraz je za Lenjina i Plehanova jedan specifični aktivni proces, koji baš zato što je aktivan, može da bude u skladu sa stvarnošću, koju odražava, a može i da se razilazi s njom. Drugim riječima, on može biti istinit ili lažan. Kad bi naša svijest bila pasivan odraz stvarnosti, ne bi njeni proizvodi bili istiniti ili lažni, oni bi bili iznad i ujedno ispod te distinkcije. Svijest bi tada bila kao fotografski aparat, koji registrira vanjske podražaje, a ne spoznaje ih. (Petrović 1957: 204)¹¹

Zato zaključuje da je “Pojam odraza [...] neophodno potreban, ali ne i dovoljan za razjašnjenje suštine spoznaje” (Petrović 1957: 204). Iako analogije fotoaparata i ljudskog vida mogu biti epistemološki vrlo korisne, jasno je da fotografski aparat ne može *spoznati* stvarnost koju fotografira. Spoznaja je *svjesni* i *voljni* čin a aparati nemaju ni svijest ni volju. Spoznaja je nešto što po svojoj prirodi može biti istinito ili neistinito, a da bi mogla biti istinita ili neistinita u nju mora biti ugrađena *namjera da bude istinita*. Samo ako je prisutna namjera da bude istinita, ona može uspjeti ili ne uspjeti u tome da bude istinita. I kod svjesnog i normalnog čovjeka nije dovoljno otvoriti oči da bi započeo proces percepcije, potrebna je *pažnja* kojom se fokusira na ovaj ili onaj predmet u vidnom polju, a usmjeravanje pažnje je *aktivan voljni čin*.¹² *Ako se tezu o aktivnom subjektu shvati na ovaj način, ona je plauzibilna i lako branjiva!* U ovom smislu svakako se može reći da je spoznaja aktivni proces, da samo aktivni subjekt može spoznavati i da spoznavanje jest djelovanje. Dakle, može se reći da je teza o aktivnom subjektu istinita u smislu (1), u prvome od tri eksplicite navedena smisla teze, kao zdravorazumska teza da je za spoznavanje potrebno uložiti napor volje.¹³ Nadalje, može se reći da je upravo *aktivan voljni čin* ono

¹¹ Čini mi se da je ovo originalni Petrovićev argument iako ga pripisuje Lenjinu i Plehanovu.

¹² Dobra metafora za pažnju je *genie effect* na Macovim kompjuterima. Inače, pažnja može biti *voljna* a može biti i *automatska*, jasno, ovdje je relevantna voljna.

¹³ Ovaj smisao teze osnova je za vrednovanje spoznajnih uspjeha i neuspjeha te time objašnjava *epistemičku odgovornost*. Naime, spoznajni subjekt je odgovoran za spoznaju do koje dolazi a ne bi mogao biti odgovoran kada ne bi bio aktivan. Mi vrednujemo *same spoznajne sposobnosti*, govorimo o tome da netko ima “oko sokolovo” ili da je “čorav kao kokoš”, ali ono što spoznajnog subjekta čini zaslužnim za spoznaju do koje je došao jest *trud koji je uložio* da do nje dođe.

što nedostaje fotoaparatom i termostatom da budu spoznajni subjekti, čak i kada savršeno dobro odražavaju stvarnost koju trebaju odražavati.

No znači li to da metafora ogledala nije dobra i da ju treba odbaciti? Ne! Ona je dobra i treba ju zadržati. Vidjeli smo da je *namjera da bude istinita* ono što spoznaju čini spoznajom. A kada vizualna percepcija može biti istinita nego kada točno odražava percipiranu stvarnost? Zato je metafora ogledala odlična metafora za *kriterij točne spoznaje* u vizualnoj percepciji. Ovdje treba napomenuti da je ona odlična metafora za *sadržaj ili ishod* perceptivne spoznaje, a ne za *proces* kojim se dolazi do sadržaja ili ishoda perceptivne spoznaje. Proces percepcije je složen i ne predstavlja jednostavno reflektiranje, ali se ishod tog procesa može i treba opisati kao nešto što, ako je uspješno, točno odražava ili reflektira percipiranu stvarnost. Ovdje treba napomenuti još i to da je metafora ogledala izrazito pogodna za *vizualnu percepciju*, to jest, *vid*. Tu se radi o doslovnom izomorfizmu između reprezentacije i reprezentirane stvarnosti. Primjerena je i kod *ikoničkog reprezentiranja*: shema, grafikona, sličica, itd. I tu se još uvijek radi o doslovnom izomorfizmu između reprezentacije i reprezentirane stvarnosti.¹⁴ Jasno, doslovni izomorfizam bitno slabi u slučajevima *propozicijskog znanja* jer nema neke očite doslovne sličnosti između rečenica i činjenica koje te rečenice opisuju. Međutim, i tu koristimo metaforu ogledala. Često kažemo da nečiji opis točno *odražava* događaje, da *daje iskrivljenu sliku* događaja, da se *podudara* s događajima, da dobro ili loše *prikazuje* događaje, itd. Paradigmatska instanca ljudske spoznaje je *znanstvena teorija*. Jasno je da znanstvene teorije u pravilu nisu doslovno slične dijelovima stvarnosti koje opisuju, one se sastoje od rečenica, grafikona, formula, brojeva, tablica, shema, definicija, itd. No koliko se god *same znanstvene teorije* razlikovale od stvarnosti koju opisuju, *ono što se njima izražava* podudara se ili ne podudara sa stvarnošću. Budući da je u samoj njihovoj osnovi ugrađena namjera da budu istinite, *ono što se njima tvrdi* može odgovarati ili ne odgovarati samoj stvarnosti. Dakle, s jedne strane, znanstvena teorija očito je ljudski proizvod i u tom je smislu *subjektivna*. No, s druge strane, istinitost znanstvene teorije ovisi o nezavisno postojećoj stvarnosti i u tom je smislu *objektivna*. Izgradnja znanstvene teorije sigurno je kreativan čin u kojem je spoznajni subjekt aktivan u više nego jednom smislu. Tako Petrović navodi Lenjina:

Spoznaja je odražavanje prirode od strane čovjeka. Ali to nije jednostavan, neposredan, cjelovit odraz, nego proces niza apstrakcija, formiranja, tvorbe pojmova, zakona, etc. (Lenjin 1917: 156; iz Petrović 1957: 202)

¹⁴ Odličan primjer je shema londonske podzemne željeznice koju je 1931. dizajnirao Harry Beck. Njegova je shema bila bitno bolja i funkcionalnija od dotadašnjih jer je apstrahirao od stvarnih udaljenosti između stanica i prikazao samo njihov redoslijed, apstrahirao je od stvarnih trasa željeznice i prikazao samo njihov opći smjer. Ovaj primjer pokazuje kako apstraktna shema može biti bolja i funkcionalnija od doslovne preslike stvarnosti. Posljednjih godina ovakve sheme imamo i u riječkom *Autotroleju* i zagrebačkom *ZET-u*.

Radman smatra da ono što je specifično za ljudsku spoznaju jest činjenica da se ona odvija kroz simbole:

Ono što naš djelatni čin čini specifičnim i bez premca u svijetu živih bića jest sposobnost stvaranja simbola. Uz pomoć simbola čovjek ostvaruje posve novu i suštinski drugačiju vezu sa zbiljom od one koja se zasniva na funkcioniranju receptora i efektora. (Radman 1988: 39)

To je u svakom slučaju točno i sigurno predstavlja vrlo zanimljivu temu za filozofsko istraživanje. Međutim, bila reprezentacija slikovna ili simbolička, ona je i dalje *reprezentacija*, ona i dalje stoji za stvarnost koju predstavlja.¹⁵ A čim nešto stoji za nešto drugo možemo govoriti o *odražavanju*, *zrcaljenju*, itd. Dakle, iako izgradnja teorije svakako jest aktivan i kreativan čin spoznajnog subjekta, sadržaj teorije mora odražavati stvarnost da bi teorija bila istinita.

Sinteza i sloboda

Logički gledajući, teza o aktivnom subjektu predstavlja neksus srodnih ideja koje su često povezane samo relacijom ekvivokacije. Povijesno gledajući, teza (u svom metafizičkom smislu) predstavlja vrlo uspješan mem koji svoje porijeklo vuče iz njemačkog romantizma. Tezu je, u jednom svom obliku, vjerojatno prvi formulirao Kant u *Kritici čistog uma* iz 1781:

Toj razumskoj radnji dat ćemo opći naziv *s i n t e z a*, da bismo na taj način ujedno naznačili da mi sebi ništa ne možemo predočiti kao povezano u objektu a da to prije toga nismo sami povezali, i da je između svih predodžbi *v e z a* jedina koja nije dana s objektom, nego je može izvršiti samo sam subjekt, jer je ona akt njegove samodjelatnosti. (Kant 1984: 384)

Koliko god ova teza bila poznata i koliki god bio njen utjecaj u povijesti ideja, ona je izuzetno jaka i izuzetno neplauzibilna. Tvrdi se da predmeti u našem iskustvu nisu nešto što postoji prethodno i nezavisno od naše spoznaje, nego nešto što mi stvaramo svojim činom spoznaje.¹⁶ Najjednostavnije rečeno, tvrdi se da spoznaja nije detekcija, nego projekcija.¹⁷ Iako je teza

¹⁵ Plehanov spoznajni odraz uspoređuje s *hijeroglifom*. To je zanimljiva usporedba jer u sebi sadrži *i* element doslovnog izomorfizma *i* element simboličkog reprezentiranja (Petrović 1957; Veljak 1979).

¹⁶ Jedan komentator je kao primjere koji ilustriraju ovu tezu naveo novac i državnu granicu. Ideja bi bila da je kod takvih entiteta naša spoznaja konstitutivna za njihovo postojanje i da oni ne bi postojali kada ih mi ne bismo spoznavali. Međutim, ti primjeri nisu dobri, oni ne pokazuju da je spoznaja konstitutivna za njihovo postojanje. Iako je istina da novac i granica ne bi postojali kada mi ne bismo mislili da oni postoje, oni su nastali *dogovorom* a ne spoznajom.

¹⁷ Standardna metafora za realizam jest da naša spoznaja siječe prirodu po zglobovima a za antirealizam da je naša spoznaja poput kalupa za kekse koji se utiskuju u amorfnu masu tijesta.

izuzetno neplauzibilna, ona je iznenađujuće popularna, uvijek se može naći autora koji je zastupaju u ovom ili onom obliku. Svoju popularnost duguje i činjenici da je bila izložena kao *teza koja omogućava slobodu*. Naime, Kant je smatrao da sloboda nije moguća pod pretpostavkom realizma, nego samo pod pretpostavkom antirealizma. Dio općeg antirealizma što ga je zastupao jest i *antirealizam u pogledu prirodnih zakona*. To je ideja da prirodni zakoni jesu nešto što mi projiciramo u svijet a ne nešto što je objektivno dio svijeta. Antirealizam u pogledu prirodnih zakona trebao bi osigurati *slobodu volje* na sljedeći način: kada bi prirodni zakoni bili objektivni, onda bi determinizam bio istinit, a kada bi determinizam bio istinit, onda sloboda volje ne bi bila moguća. Zbog toga, ako želimo sačuvati slobodu volje, trebamo prihvatiti antirealizam u pogledu zakona prirode. Tako u *Antinomijama* kaže:

Ako su naime pojave same stvari o sebi, onda se sloboda ne da spasiti. (Kant 1984: 252)

Jasno, pitanje je koliki je doseg i stvarna vrijednost ove ideje. Ona je vrlo sumnjiva iz više razloga. Prvo, kako razumjeti tvrdnju da ako želimo sačuvati slobodu, trebamo prihvatiti antirealizam? Čak i kada bi bila istina da antirealizam za svoju posljedicu ima slobodu, ne bi bilo dovoljno da mi prihvatimo antirealizam da bismo bili slobodni, bilo bi potrebno da antirealizam bude *istinit* a ne da ga mi *prihvatimo*. Dakle, ovdje je obrnut prirodni redoslijed argumentacije: antirealizam u pogledu prirodnih zakona ne prihvaća se zbog razloga koji pokazuju da je on istinit, nego zbog poželjnih posljedica do kojih navodno dovodi. Drugo, pitanje je da li sloboda volje doista slijedi iz antirealizma u pogledu prirodnih zakona i koji je to smisao koji slijedi. Naime, Kant smatra da antirealizam u pogledu prirodnih zakona omogućava transcendentalnu slobodu (neuzrokovano uzrokovanje) a da transcendentalna sloboda omogućava praktičnu slobodu (odupiranje iskušenjima). Međutim, Kant tu očito griješi, sposobnost da se odupremo iskušenju možemo imati i pod pretpostavkom determinizma, dakle, i bez navodne sposobnosti da bez ikakvog uzroka započinjemo nove uzročne lance u svijetu. Upravo to pokazuju izuzetno uspješni kompatibilistički primjeri Frankfurta i Dennetta; i u potpuno determinističkom svijetu neki se ljudi odupiru nekim iskušenjima, a neki ne. Treće, pitanje je bi li sloboda volje bila moguća kada prirodni zakoni ne bi objektivno vrijedili. Kada ne bi bilo objektivnih uzročno-učinskih veza između naših motiva, odluka i postupaka, mi ne bismo mogli imati kontrolu nad svojim postupcima, naši bi postupci bili slučajni a ne slobodni.

Ideju da antirealizam u pogledu prirodnih zakona omogućava slobodu volje prihvaćaju i domaći autori (Supek 1974: 183–184; Radman 1988: 141–143).¹⁸ Radman čak govori o “mogućnosti slobode u procesu percepcije”.

¹⁸ Izgleda da antirealisti misle da antirealizam ima nekakve veze sa slobodom volje i da realizam na neki način ugrožava slobodu volje. Iako ih u svojim radovima nikada nije dovela u

Jedan od načina manifestiranja slobode na ovom nivou jest *imaginacija*. U tom oslobađanju od potčinjenosti podražajima njena funkcija je uistinu izuzetno važna. Ne govorimo ovdje o imaginaciji kao o umjetničkoj fantaziji, nego o onom njenom elementarnom obliku u kojem je prisutna na razini percepcije. [...] Ona nam, dakle, omogućuje da “nadopunjujemo” ono što nije direktno dano, da nadograđujemo ono što se osjetilno tek daje naslutiti. [...] Zbog toga što stoji u aktivnom odnosu prema onome što je osjetilno dano, imaginacija pridaje svakom perceptualnom činu osjećaj slobode da ono što zamjećujemo na neki način kreiramo i oživljujemo na novi način. (Radman 1988: 142–143)

Međutim, *filling in* mehanizmi koji “nadograđuju ono što se osjetilno tek daje naslutiti” rade na podsvjesnom i automatskom nivou. *Oni nisu pod voljnom kontrolom!* Mi nemamo mogućnost izbora oko toga da li ćemo vidjeti Kanizsin trokut ili nećemo. Vidjet ćemo ga! Njegovi će rubovi titrati, htjeli mi to ili ne. Vrlo je zanimljivo pitanje da li očekivanja, vrijednosti i potrebe utječu na percepciju ili ne.¹⁹ Ali, čak ako i utječu, tu se opet radi o nečemu što nije pod voljnom kontrolom. Ako siromašnoj djeci kovanice izgledaju veće nego što jesu, *to nije stvar slobode*, ona ne mogu utjecati na to kako će im izgledati kovanice. Tako da tu ne može biti govora o nekakvoj slobodi. Pored toga, perceptivne iluzije u pravilu stvaraju osjećaj *neuverice* a ne osjećaj *slobode!* Suočeni s Müller-Lyerovom iluzijom ljudi reagiraju kao da ih netko hoće prevariti, uspoređuju crte da bi pokazali da nisu jednake duljine, uzimaju ravnalo i mjere ih, itd. Perceptivni mehanizmi koje imamo ne stvaraju osjećaj slobode u percepciji. Upravo suprotno, oni stvaraju osjećaj da u percepciji nema nikakve slobode, da stvari vidimo takvim kakve jesu i da ih ne možemo vidjeti drugačije nego što ih vidimo. U fenomenologiji percepcije nema osjećaja slobode! No možda se kod *Gestalt switch* slučajeva može govoriti o slobodi jer to što ćemo vidjeti na nekom crtežu to dijelom jest pod voljnom kontrolom. Nakon što shvatimo kako se crtež može vidjeti, mi možemo svjesno i namjerno mijenjati to što vidimo. No *Gestalt* primjeri ne pokazuju da u percepciji postoji sloboda u nekom važnom smislu. Oni pokazuju da viđenje dijela ovisi o viđenju cjeline, a ne da možemo vidjeti što hoćemo. *Gestalt switchevi* nisu nešto što je sistematski prisutno u svakodnevnoj percepciji. Oni su izuzetak a ne pravilo. Upravo su zato zanimljivi. Oni su vrlo rijetke i umjetno izazvane situacije koje otkrivaju prisustvo mehanizama kojih inače nismo svjesni i koji inače nisu pod voljnom kontrolom. Zato ni *Gestalt* eksperimenti ne pokazuju da u percepciji postoji sloboda u nekom sistematskom i važnom smislu.

eksplicitnu vezu, Snježana Prijić, uz *antirealizam*, zastupa i *epistemički voluntarizam* – gledašte da za formiranje vjerovanja nije dovoljna evidencija, nego da je potreban i voljni čin subjekta. Zanimljivo je pitanje jesu li antirealizam i voluntarizam samo dvije komponente koje se *de facto* javljaju zajedno u istom psihološkom paketu ili među njima postoji bitna veza.

¹⁹ Izuzetno dobar rad na tu temu jest članak Pylyshyn (1999). Klasično djelo je Fodor (1983).

Praxisovci su izražavali bojazan da teorija odraza implicira neprihvatljivu mehanicističko-determinističku sliku, ne samo čovjeka kao spoznavatelja, nego cijelog čovjeka, u svim njegovim aspektima.²⁰

Takvo shvaćanje ljudskog odnosa ima za neposrednu posljedicu *poimanje čovjeka kao pasivnog bića koje prima osjete i tomu slične odraze, pa onda i reagira na način principijelno identičan s padom kamena ili s okretanjem biljke za suncem.* (Veljak 1979: 189)

A u tom slučaju, revolucionarna praksa više ne bi bila svjesna i voljna aktivnost nego bi postala "objektivitetom determinirana nesvjesna stihija" (Veljak 1979: 96). Zato Veljak zaključuje: "Odraz implicira pasivnu poziciju, a *zrcalo ne može biti povijesni subjekt*" (Veljak 1979: 96).

Međutim, ova bojazan nije opravdana. Prvo, svjesni, namjerni i inteligentni društveni angažman sasvim je spojiv s univerzalnim determinizmom. Kompatibilizam je teorija koja je dovoljno bogata da može objasniti sve naše napore, planove, bojazni, uspjehe i neuspjehe. Istinitost univerzalnog determinizma ne čini čovjeka lutkom na navijanje, determinizam je savršeno spojiv s kompleksnošću. Drugo, nije jasno zašto čovjek koji je pasivan u spoznaji ne bi mogao biti aktivan u djelovanju. Prema uobičajenoj slici, spoznaja je *input* koji je usmjeren od svijeta prema čovjeku a djelovanje je *output* koji je usmjeren od čovjeka prema svijetu.²¹ Jedan te isti čovjek i prima i odašilje impulse. Možda metafora ogledala može biti destimulirajuća i dovesti do opće pasivnosti? No upravo je Lenjin, najuspješniji revolucionar svih vremena, zastupao teoriju odraza. Treće, što je u ovom kontekstu najvažnije, metaforu ogledala ne treba shvatiti kao metaforu *uzročnog procesa spoznaje*, nego kao metaforu *kriterija točne spoznaje*. Uzročni mehanizmi spoznaje mogu biti itekako složeni i spoznajni subjekt može biti itekako aktivan na podsvjesnom i automatskom nivou, no to ni u kom slučaju ne znači da sadržaj spoznaje smije odstupati od spoznate stvarnosti. Sadržaj spoznaje *ne smije odstupati* od spoznate stvarnosti, on joj mora *odgovarati*. Da li ćemo pri tome govoriti o *odražavanju*, o *podudaranju* ili o *zrcaljenju*, to je stvar retoričkog izbora. Na koncu, da bi se stvarnost mogla promijeniti prvo ju treba spoznati. Onaj koji djeluje u skladu s time kakva stvarnost jest u pravilu će biti bitno uspješniji od onoga koji djeluje u skladu sa svojom konstrukcijom stvarnosti. Za promjenu društvene zbilje svakako je potrebna aktivnost, ali ne aktivnost koja bi mijenjala sadržaj spoznaje.

²⁰ Marksisti su materijalisti, tako da nisu skloni kantovskom ni bilo kojem drugom anti-realizmu, oni se u pravilu ograđuju od "kantovskog agnosticizma".

²¹ Ovu sliku odnosa spoznavanja i djelovanja Susan Hurley naziva *konceptijom sendviča* i kritizira je u (1988). Sklona je kantovskoj slici spoznaje prema kojoj je iskustvo dijelom subjektivna konstrukcija.

Spoznaja je subjektivna

Teza o aktivnom subjektu očito je i trivijalno istinita u smislu da kada ne bi bilo subjekta koji spoznaje, ne bi moglo biti ni spoznaje. Subjekt ne bi mogao spoznavati kada ne bi postojao. Da bi mogao spoznavati on mora postojati. Pojmovna istina o spoznaji je da je ona moguća samo ako postoji netko tko spoznaje. Ako nema tko spoznavati, onda spoznaja nije moguća. Spoznaja ne može slobodno lebdjeti okolo bez subjekta kojem pripada. Spoznaja uvijek mora biti nečija spoznaja. O tome da spoznaja nije moguća bez subjekta koji spoznaje, dakle, o tome da je spoznaja subjektivna u trivijalnom smislu, pisao je Petrović komentirajući i navodeći stavove Plehanova:

Subjektivnost je već sadržana u samom pojmu spoznaje, pa oni, koji u tvrdnji da je spoznaja subjektivna, vide neko otkriće samo pokazuju svoju filozofsku naivnost. [...] Oni dakle ne vide, da je "spoznaja nezavisna od onoga koji spoznaje contradictio in adjecto tj. logička besmislica." Subjektivnost spoznaje za ozbiljnog filozofa uopće ne može biti sporna. Sporno je, da li spoznaja ujedno može biti objektivna. "Pitanje nije u tome da li je znanje subjektivno? To se razumije samo po sebi. Pitanje je u tome, može li znanje biti istinito. Drugim riječima: mogu li predodžbe o svojstvima stvari koje nastaju kod subjekta, odgovarati tj. ne protivrječiti njenim stvarnim svojstvima? (Petrović 1957: 185)

Dakle, spoznaja je očito i trivijalno subjektivna u smislu da mora pripadati nekom subjektu. Daljnje je i različito pitanje je li ona ujedno i objektivna u smislu da odgovara svom predmetu ili je subjektivna u smislu da zbog konstitucije subjekta odstupa od toga kakav predmet stvarno jest. Ovo su dva različita smisla subjektivnosti i ne smije ih se brkati. Iz prvog smisla ne slijedi drugi! Iz toga što je spoznaja subjektivna u trivijalnom smislu da mora postojati subjekt kojem pripada ne slijedi da je subjektivna u smislu u kojem je to mislio Kant. Prvi smisao je pojmovna istina o spoznaji, dok drugi smisao zapravo izražava tezu općeg metafizičkog antirealizma. Prvi smisao je trivijalan a drugi vrlo provokativan i radikal. Stoga bi bilo pogrešno misliti da drugi slijedi iz prvoga ili da prvi umanjuje problematičnost i neplauzibilnost drugoga. To bi bila pogreška ekvivokacije.

Izgleda da je ova dvosmislenost prisutna i u sljedećem argumentu. Želi se reći da je realizam pogrešan jer spoznaja uvijek ovisi i o kognitivnoj strukturi subjekta. Međutim, ono što argumentu daje retoričku snagu jest činjenica da, kako je to rekao Plehanov, "spoznaja nezavisna od onoga koji spoznaje predstavlja *contradictio in adjecto*."

Realizam stalno iznova ponavlja ponavlja staru grešku: iz činjenice da postoji nezavisan vanjski svijet na koji se naša spoznaja odnosi zaključuje da naša spoznaja toga svijeta mora biti od nas neovisna. (Lelas 1990: 88)

Ovo može izgledati kao stilski glatka formulacija, no zapravo nije jasno što se točno tvrdi. Tvrdnju da spoznaja vanjskog svijeta mora biti *od nas*

neovisna može se shvatiti u barem dva smisla. U prvom i trivijalnom smislu tvrdnja je očito pogrešna. Jasno je da naša spoznaja ne može biti od nas neovisna: da bi naša spoznaja uopće bila naša ona mora biti ovisna o nama jer kada ne bi bila ovisna o nama, onda ne bi mogla biti naša. Naša spoznaja ne može postojati bez nas. Kada ne bi bilo nas koji spoznajemo, ne bi moglo biti ni naše spoznaje. U tom smislu sigurno i očito naša spoznaja ne može biti neovisna o nama. No tvrdnju da spoznaja mora biti od nas neovisna može se shvatiti i u drugom smislu, u smislu *kriterija točne spoznaje*, kao zahtjev da u procesu spoznaje ne smijemo ništa dodati, oduzeti ili izmijeniti na predmetu spoznaje. Ako je bunar dubok 11, 7 m, onda naša spoznaja dubine bunara mora biti od nas neovisna u smislu da ne smije odstupati od te vrijednosti. Kriterijem je naprosto zabranjen bilo kakav subjektivni doprinos koji bi utjecao na ishod mjerenja i doveo do odstupanja od stvarne vrijednosti. Ono što jest i što mora biti od nas neovisno jest činjenica da je bunar dubok 11, 7 m. To je činjenica koja ne ovisi o nama i ne smije ovisiti o nama. Ako se tvrdnju da spoznaja mora biti od nas neovisna shvati u smislu kriterija točne spoznaje, onda nije jasno kako bi mogla biti pogrešna i nije jasno u čemu bi se mogla sastojati greška koju realisti navodno stalno ponavljaju.

Spoznaja mora imati i subjektivnu i objektivnu komponentu

Pogledajte rečenicu u naslovu ovog poglavlja! Je li ona očito istinita? Ili uopće nije istinita? Je li moguća spoznaja koja ne bi imala i subjektivnu i objektivnu komponentu? Kakva bi to bila spoznaja koja bi imala samo jednu komponentu? Problem s ovom rečenicom je u tome što je ona dvosmislena. Riječ "spoznaja" ovdje ima dva smisla. Ona može označavati *proces spoznaje* a može označavati i *ishod spoznaje*. U skladu s time i rečenica iz naslova poglavlja ima dva smisla. Ona može značiti da (i) u procesu spoznaje mora sudjelovati i subjekt i objekt. Ali može značiti i da (ii) u ishodu ili sadržaju spoznaje moraju biti prisutne obje komponente. Ova su dva sasvim različita smisla iste rečenice. Postoji bitna razlika između ova dva smisla. (i) je *trivijalno istinita teza* da se spoznaja ne može odviti ni bez onoga *tko* spoznaje ni bez onoga *što* se spoznaje. Ako jedno od ovoga dvoga nedostaje, spoznaja nije moguća: ili nema tko spoznati ili nema što spoznati. Ovo je teza o *procesu* spoznaje. Međutim, (ii) je *teza općeg antirealizma* prema kojoj *ishod* spoznajnog procesa, to jest *sadržaj* naše spoznaje ima i subjektivnu i objektivnu komponentu. Ideja je da naša spoznaja dijelom predstavlja *detekciju* objektivno postojeće stvarnosti, a dijelom subjektivnu *projekciju*. Ova teza nije trivijalna, ona je vrlo jaka i vrlo neplauzibilna. Zastupnici teze o aktivnom subjektu iz trivijalne činjenice da *proces spoznaje* mora imati subjektivnu i objektivnu komponentu izvode vrlo jak i problematičan zaključak da i *sadržaj spoznaje* mora imati subjektivnu i objektivnu komponentu.

Dvosmislenost između spoznaje kao procesa i spoznaje kao ishoda lakše je uočiti na jednostavnim analogijama. Da bismo izmjerili duljinu stola, potreban nam je i stol koji mjerimo i metar kojim mjerimo. Jasno je da *proces* mjerenja nije moguć bez oba elementa. No to ne znači da oba elementa trebaju biti prisutna i u *ishodu* mjerenja. Ako je stol dugačak 160 cm, onda mjerenje mora pokazati da je stol dugačak 160 cm. Karakteristike metra *ne smiju* utjecati na ishod mjerenja. Ako utječu, onda je mjerenje pogrešno. Krojački metar može se rastegnuti jer je napravljen od tkanine. No ako se rastegne, onda dovodi do pogrešnog ishoda mjerenja. Bilo kakav “doprinos” metra u procesu mjerenja naprosto predstavlja pogrešku. Dakle, očito je da iz (i) ne slijedi (ii). Da bismo snimili fotografiju potrebno nam je i ono što snimamo i foto-aparat kojim snimamo. Bez foto-aparata nije moguć *proces* fotografiranja. Međutim, u *ishodu* fotografiranja ne smije biti prisutan doprinos foto-aparata: na fotografiji ne smije biti mrlja, sjena, iskrivljenja ili ogrebotina. Dobra fotografija točno odražava fotografirani predmet u smislu da mu ništa ne dodaje, ne oduzima i ne mijenja. Ako se nakon kursa na IUC-u svi sudionici fotografiraju na stepenicama ispred ulaza, foto-aparat ne smije izbrisati one koji nam nisu bili simpatični i dodati neke druge koji su nam simpatični, ali se nisu nalazili na stepeništu u trenutku fotografiranja. Na fotografiji trebaju i smiju biti svi oni i samo oni koji su se nalazili na stepeništu u trenutku fotografiranja. Možda bi nam ovakav pametni foto-aparat bio draži od običnog, ali njegova spoznajna vrijednost bila bi bitno smanjena. Foto-aparat mora biti neprimjetan u fotografiji isto kao što subjekt mora biti neprimjetan u sadržaju spoznaje. Ponovno, iz (i) ne slijedi (ii). Jasno, mi možemo fotografirati širokokutnim objektivom ili teleobjektivom da bismo postigli neke efekte u fotografiji i upravo to može fotografiji dati veću vrijednost. Međutim, ta će vrijednost biti umjetnička, a ne spoznajna. Subjektivni doprinos je vrijednost u impresionističkom slikarstvu a ne u spoznaji.

Tvrdeći da spoznaja ima i treba imati i subjektivnu i objektivnu komponentu, zastupnici teze o aktivnom subjektu nastoje postići dojam da kreću srednjim putem, da se zalažu za kompromisno rješenje i da njihova pozicija predstavlja zlatnu sredinu.

Naša orijentacija bit će negdje središnja s obzirom na dva ekstrema, kojima se najčešće priklanja većina teorija, koji se, svaki na svoj način, jednostavno bavi samo jednim polom problema. [...] Iz ove globalne polarizacije proizašlo je i svrstavanje teorija percepcije koje su se priklonile bilo čistom eksteriorizmu ili čistom interiorizmu, zanemarujući, u prvom slučaju, ulogu i aktivnost subjekta, u drugom pak značaj predmetne realnosti bez koje bi perceptivni doživljaj bio halucinacija. (Radman 1988: 23)

Izgleda, dakle, da smo do sada teturali između dva ekstrema, ekstremne otvorenosti u kojoj okolina slobodno ulazi sistem da bi se u njemu reflektirala, i ekstremne zatvorenosti u samozadovoljno samorazvijanje. [...] Epistemološki

ovakav stav vodi uspostavljanju klasične subjekt-objekt relacije s neizostavnom polarizacijom na subjektivizam i objektivizam. (Lelas 1990: 65)

Međutim, u spoznaji nema zlatne sredine. Spoznaja treba biti *potpuno* objektivna i iz nje treba odstraniti *svaki* subjektivni element. Prisustvo subjektivnog elementa ne može biti prihvatljivo jer predstavlja pogrešku, a spoznaja ne smije biti pogrešna, ona mora biti točna.

Ideju da je spoznaja *dvokomponentna* i da pored objektivnih faktora sadrži i subjektivne možemo naći i u dosta čestom i očito pogrešnom konvencionalističkom argumentu. Udaljenost od Rijeke do Zagreba može se izraziti u kilometrima, miljama, vrstama, itd. To je stvar konvencije. Iz toga se onda zaključuje da činjenica da je Rijeka udaljena od Zagreba 165 km ovisi o dvije stvari, i o samoj udaljenosti između Rijeke i Zagreba i o tome koju konvenciju odaberemo. Da smo odabrali milje udaljenost bi bila 100 milja, ovako je udaljenost 165 kilometara. Ovo je očito pogrešan argument jer naš odabir mjerne jedinice ne može utjecati na udaljenost između gradova. Ona je tolika kolika jest bez obzira na to kojom je mjernom jedinicom mjerili. Ovdje se subjektivni doprinos sastoji u konvenciji kojom mjerimo. Trivijalno je istinito da udaljenost moramo mjeriti nekom mjernom jedinicom, ali iz toga nikako ne slijedi da sama udaljenost ovisi o tome koju mjernu jedinicu koristimo.

Naša je spoznaja specifično ljudska

Ideja je da različiti organizmi na različite načine spoznaju jedan te isti svijet jer imaju različite perceptivne aparate. Kad bi naš perceptivni aparat bio drugačiji, bila bi drugačija i naša spoznaja: kad bismo imali oko kao pčela, drugačije bismo vidjeli svijet itd. Stoga nikada ne smijemo smetnuti s uma činjenicu da je naša spoznaja *naša*, da je naša spoznaja *ljudska*.

Kant tu jasno kaže, i to stalno opetuje, da stvari kakve nam se javljaju u iskustvu nisu onakve kakve su po sebi niti su njihovi odnosi kakvi su po sebi, nego su to stvari našeg, ljudskog iskustva, što znači da ne bismo ništa o njima mogli reći kada bismo uklonili svoju ljudsku osobenost. Što god spoznajemo o stvarima, to mi, ljudi, spoznajemo sa svojom karakterističnom strukturom. (Supek 1974: 160)

Dakle, ovdje bi subjekt bio aktivan u smislu da spoznaja ne ovisi samo o tome kakav je objekt nego i o tome kakav je subjekt. Ovo je bitan element teze o aktivnom subjektu i prihvaća ga većina zastupnika teze. No kao što smo vidjeli, ova je ideja pogrešna, sadržaj spoznaje ne smije ovisiti o tome kakav je subjekt, on mora ovisiti samo o tome kakav je objekt.

Ideja da je ljudska spoznaja specifično ljudska smatra se kantovskom. Ona to i jest. No zapravo se radi o starom skeptičkom argumentu da je spoznaja relativna u odnosu na spoznavatelja, u ovom slučaju da je relativna

u odnosu na vrstu.²² Ovo je prvi od deset Enesidemovih troja iz *Obrisa pironizma* Seksta Empirika: to što vepar ima dlakave uši pokazuje da on zvukove vjerojatno čuje različito nego čovjek.

Je li subjekt ovdje doista aktivan? Da li činjenica da različite vrste imaju različite perceptivne aparate pokazuje da je subjekt aktivan u smislu da daje svoj doprinos sadržaju spoznaje? Ne! Ovdje subjekt zapravo uopće nije aktivan. On ništa ne čini! Subjektivni doprinos spoznaji o kojem je ovdje riječ nije posljedica nikakve subjektive aktivnosti, nego naprosto činjenice da subjekt ima takav perceptivni aparat kakav ima. On vidi svijet tako kako ga vidi zato što jest takav kakav jest. Ako su zastupnici teze o aktivnom subjektu ovo imali na umu, onda se zapravo uopće nisu odmakli od metafore ogledala. Radi se samo o tome da različita ogledala različito odražavaju svijet. Slika koju reflektiraju ovisi o tome kako su savijena i strukturirana.

No prijedimo na meritum stvari. Da li činjenica da različiti organizmi imaju različite perceptivne mehanizme ugrožava objektivnost spoznaje? Ne! Pogledajmo samo kakvi sve organizmi uspješno skaču s grane na granu: majmuni, vjeverice, kanarinci, skakavci itd. Svi oni imaju različite perceptivne aparate, ali svi jednako uspješno procjenjuju udaljenost do grane. Njihovi subjektivni doživljaji mogu biti različiti, ali njihove su procjene *točne*. One su *objektivne*. Njihove procjene *vrlo precizno* odgovaraju objektivnim udaljenostima između grana. Ovdje ne može biti govora ni o kakvom subjektivnom doprinosu spoznaji. Kada bi u njihovoj procjeni udaljenosti bilo ikakvog subjektivnog doprinosa, one bi sve završavale na tlu. Ili, lastavica se u prostoru orijentira pomoću vida, dok se šišmiš u prostoru orijentira pomoću sluha. Ovo je doista bitna razlika u mehanizmu percepcije. No kolika god bila razlika u mehanizmu percepcije, obje vrste vrlo uspješno obilaze prepreke i hvataju kukce. Bez obzira na bitnu razliku u mehanizmu percepcije, obje vrste *potpuno objektivno* percipiraju prostor i predmete u njemu. Uopće nije jasno kako bi bitna razlika u perceptivnom aparatu kod ovih dviju vrsta mogla dovesti do bilo kakvog epistemološki zanimljivog subjektivnog doprinosa spoznaji. Što to lastavice i šišmiši sintetiziraju u svojim iskustvima, a da se već ne nalazi u prostoru?

Zastupnici teze o aktivnom subjektu ovdje brkaju pitanje *Čemu služi?* s pitanjem *Kako radi?* Iako rade na različite načine, sat na navijanje i sat na baterije služe istoj svrsi: pokazuju točno vrijeme. Iako rade na različite načine, analogni i digitalni foto-aparat služe istoj svrsi: stvaraju fotografije. Iako rade na različite načine, *walkman* i *discman* služe istoj svrsi: reproduciraju glazbu. Itd. Isto tako, prostorna percepcija kod lastavice i prostorna percepcija kod šišmiša služe istoj svrsi iako rade na različite načine. Svrha je detekcija pred-

²² Distinkcija između *phainomena* i *noumena* veže se uz Kantovo ime, no Kant ju je zapravo preuzeo upravo od Seksta Empirika.

meta u prostoru. To što rade na različite načine ne znači da smiju dovesti do različitog rezultata; one moraju dovesti do istog rezultata! One moraju biti objektivne! One ne smiju sadržavati nikakav subjektivni doprinos!

II) Aktivni subjekt i percepcija

Čemu služi? i Kako radi?

Autori koji rade na percepciji osjetili su potrebu da zbog pojmovne i metodološke jasnoće provedu jasnu distinkciju između ova dva pitanja.

Smatramo da postoji razlika u vrsti između sadržaja vizualne percepcije na personalnom nivou i sadržaja neuroloških stanja na subpersonalnom nivou: perceptivni sadržaj odnosi se na životinju kao cjelinu koja stoji u interakciji sa svojom okolinom i može ga se opisati samo na nivou zadatka koji životinja rješava vidom, dok se neurološki sadržaj odnosi na internu funkcionalnu organizaciju životinje i može ga se opisati samo na nivou objašnjenja internog procesiranja. (Pessoa, Thompson i Noe 1998: 744)

Ova distinkcija bit će od velike važnosti u raspravi o tome je li percepcija direktna ili indirektna i u raspravi o tome je li istinit direktni realizam, indirektni realizam ili antirealizam. U prvom dijelu članka vidjeli smo da teza o aktivnom subjektu ima više smislova. Sada ćemo se usredotočiti na smisao (2) i (3) i odnos među njima. Dakle, tvrdi se da je subjekt aktivan u smislu:

- (2) da percepcija nije pasivno odražavanje stvarnosti, nego vrlo složen aktivan proces u kojem subjekt na podsvjesnom i automatskom nivou vrši niz složenih komputacijskih i inferencijalnih procesa.
- (3) da percepcija nije pasivno odražavanje stvarnosti jer predmet spoznaje nije nešto što postoji objektivno i nezavisno od čina spoznaje, već nešto što aktivni subjekt konstituira činom spoznaje, tako da iskustvo ne predstavlja samo detekciju objektivno postojećeg svijeta već u značajnoj mjeri i subjektivnu projekciju.

Ovo su dva sasvim različita smisla teze o aktivnom subjektu. Smisao (2) izražava poziciju *kognitivizma* u suvremenoj psihologiji, kognitivnoj znanosti i filozofiji uma, dok smisao (3) izražava poziciju općeg *metafizičkog antirealizma* u filozofiji.²³ Ako se ova dva smisla oštro ne razdvoje, stvara se pogrešan retorički dojam da sva ona ogromna empirijska evidencija koja podržava prvi smisao ujedno podržava i drugi. Zastupnici teze o aktivnom subjektu ne luče (2) i

²³ Ponovno napominjem da ovdje izraz "kognitivizam" koristim u vrlo širokom smislu metodološke teze da ljudski um nije teorijski nezanimljiva crna kutija, nego da sadrži niz složenih podsvjesnih procesa dostupnih znanstvenom istraživanju i da su to procesi koji objašnjavaju ljudsko ponašanje.

(3) pa tako stvaraju retorički dojam da (2) i (3) izražavaju istu tezu, ili da (3) logički slijedi iz (2), ili da (2) predstavlja empirijsku evidenciju za (3), ili da su (2) i (3) u nekoj drugoj bliskoj vezi. Jasno, ništa od toga ne može biti točno jer (2) i (3) izražavaju sasvim različite teze. Nadalje, *kognitivizam u psihologiji sasvim je spojiv s općim metafizičkim realizmom*. Štoviše, opći metafizički realizam predstavlja bolji pa čak možda i nužni opći okvir za razumijevanje kognitivizma u psihologiji.

Zastupnici teze o aktivnom subjektu možda će tvrditi da je njihova teza epistemološka i da nema metafizičkih implikacija. Međutim, to ne može biti točno. Oni ne mogu pribjeći manevru *I don't do metaphysics!*. Teza o aktivnom subjektu itekako ima direktne i vrlo jake metafizičke implikacije. *Teza o aktivnom subjektu naprosto jest teza općeg metafizičkog antirealizma!* Ako netko tvrdi da je x subjektivna projekcija, onda samim time ujedno tvrdi da x ne postoji u vanjskom svijetu! Ne možete istovremeno tvrditi i da je x subjektivna projekcija i da x objektivno i nezavisno od vas postoji u vanjskom svijetu. To je kontradikcija. Ako to tvrdite, onda tvrdnja da je x subjektivna projekcija gubi svoj smisao. Tvrdnja da je x subjektivna projekcija jaka je i zanimljiva tvrdnja, ali ona je jaka i zanimljiva upravo zato što isključuje mogućnost da x postoji objektivno i nezavisno od nas. Ako ne isključuje tu mogućnost, onda se njome ne tvrdi ništa zanimljivo.

Kantovci starog kova mogli bi tvrditi da je (2) *empirijska* teza a (3) *transcendentalna*, a budući da empirijske činjenice nikada ne mogu biti relevantne za istinitost transcendentalne teze, (2) ne može predstavljati evidenciju za (3) ni biti u bilo kakvoj drugoj vezi s (3). Međutim, ovo gledište ne može biti relevantno u raspravi o aktivnom subjektu jer ga zastupnici teze ne prihvaćaju. Oni smatraju da (2) predstavlja evidenciju za (3) ili da među njima vlada neka druga bliska veza. Inače, osobno nisam sklon ovakvom odvajanju filozofskih teza od empirijskih činjenica. Svijet u kojem živimo jest jedan jedinstveni svijet, ukupno ljudsko znanje predstavlja jednu jedinstvenu cjelinu, te stoga i filozofske teze moraju biti u nekakvoj vezi s empirijskim činjenicama.²⁴

Diskrepancija između siromaštva podražaja i bogatstva iskustva

Zastupnici teze o aktivnom subjektu u svojoj argumentaciji polaze od pretpostavke da je skup podražaja na retini izrazito siromašan u odnosu na sve bogatstvo našeg vizualnog iskustva. Ideja je da postoji *izrazita diskrepancija*

²⁴ Više o odnosu filozofskih teza i empirijskih činjenica može se naći u mojoj knjizi *Filozofija II*, poglavlje *Što je filozofija?*

između siromaštva podražaja na našim retinama i sveg bogatstva našeg vizualnog iskustva.²⁵

Što se to onda zapravo zbiva na putu od osjetinih podražaja do svijesti o percipiranom objektu, od kaosa svjetlosnih, akustičkih i taktilnih impulsa, do uređenog svijeta kakav percipiramo? Kakve sve promjene doživljavaju osjeti i koji su to čimbenici koji sličice u oku pretvaraju u vizualni doživljaj stvarnosti, a zvučne signale u riječi i glazbu? (Radman 1988: 15)

Onda zaključuju da tu izrazitu diskrepanciju može objasniti samo aktivnost našeg uma. Drugim riječima, zaključuju da sav taj višak iskustva u odnosu na podražaje na retini mora biti isključivo proizvod ili doprinos našeg uma. Smatraju da je jasno da taj višak ne može biti doprinos vanjskog svijeta jer se sav doprinos vanjskog svijeta po pretpostavci svodi na skup podražaja na retini. Sve što smo mogli dobiti od vanjskog svijeta dobili smo kroz taj skup podražaja na retini, tako da sve ostalo u našem iskustvu očito mora biti isključivo subjektivni doprinos.

Upravo zato što smo aktivna bića naš je svijet veći i bogatiji od sadržaja našeg neposrednog iskustva. (Radman: 1988: 30)

U ovakvoj slici percepcije skup podražaja na retini predstavlja *usko grlo percepcije*. Od sveg bogatstva činjenica iz vanjskog svijeta do nas može doprijeti samo ono što prođe kroz to usko grlo. Sve ostalo što se nalazi u našem iskustvu a nije do nas došlo kroz to usko grlo očito ne može biti ništa drugo nego subjektivni doprinos našeg uma.

Percepcija započinje podražavanjem receptora perceptivnog mehanizma, a završava perceptivnim vjerovanjem o tome što je objekt i gdje se nalazi. Narav početnih stimulusnih informacija i konačnog perceptivnog vjerovanja je različita, što upućuje na zaključak da se između podražavanja i konačnog perceptivnog proizvoda nešto dogodilo. Ukoliko percepciju shvatimo kao zadatak koji temeljem stimulusnih informacija proizvodi perceptivno vjerovanje, nužno je pretpostaviti da perceptivni mehanizam mora sadržavati "nešto" što omogućuje obavljanje takvog zadatka. To "nešto" što omogućuje da se temeljem stimulusnih informacija oblikuje perceptivno vjerovanje – nazvat ću perceptivnom shemom. [...] Perceptivna shema je, dakle, pojam koji ujedinjuje elemente subjektovog doprinosa oblikovanju perceptivnog vjerovanja. (Prijčić 1995: 104,105)

Načelno na ovaj argument realist može reagirati na dva načina. Prvo, može negirati pretpostavku argumenta i tvrditi da je sve bogatstvo našeg vizualnog iskustva već sadržano u skupu podražaja na retini. Mehanizmi percepcije

²⁵ Zapravo, situacija je u nekom smislu obrnuta jer od ogromne količine podražaja na retinama um uzima u obradu samo mali dio, što se opet uzima kao dokaz u prilog tezi da je um aktivan. No to ovdje nije bitno, ovdje se radi o ideji da je naše iskustvo kvalitativno bogatije od podražaja na retini i da sadrži elemente koji nisu mogli doći iz osjetilnih podražaja.

moгу prerađivati i reorganizirati te podražaje, ali ne mogu dodati ništa što već nije bilo sadržano u tom skupu podražaja, ne mogu dodati nikakav subjektivni element. Drugo, realist može i prihvatiti postojanje subjektivnog elementa u spoznaji, ali ne smije dozvoliti mogućnost da taj subjektivni element dovodi do sistematske diskrepancije između našeg iskustva i samog svijeta. Taj subjektivni element može biti urođen i predstavljati evolucijsku prilagodbu, može biti eksplicitno ili implicitno naučen, može biti posljedica kulture itd. To nije bitno. Realist može tvrditi da je *načelno svejedno koliki je subjektivni doprinos našeg uma dok god taj doprinos dovodi do točne spoznaje* a točna spoznaja je ona koja se podudara sa stvarnošću. Dok god naše iskustvo odgovara stvarnosti svejedno je koliki je omjer objektivnog i subjektivnog u našem iskustvu. Svejedno je je li omjer 80:20 ili je 60:40. Subjektivni element u spoznaji ne podriva realizam dok god sistematski i pouzdano dovodi do točne spoznaje. Prema realizmu subjektivni element može postojati, ali ne smije iskustvu dodavati ono čega nema u stvarnosti. Ovdje treba biti terminološki oprezan: subjektivni element spoznaje o kojem se ovdje govori subjektivan je po svom *porijeklu* ali je objektivna po svom *doprinosu*. Prema ovom gledištu ne bi se smjelo reći da um *shintetizira* iskustvo iz osjetilnih podataka nego bi zapravo trebalo reći da um *resintetizira* iskustvo iz osjetilnih podataka, ne bi se smjelo reći da um *konstruira* iskustvo iz osjetilnih podataka nego bi trebalo reći da ga *rekonstruira*.

Primjer koji se često navodi u prilog tezi o subjektivnom doprinosu spoznavatelja jest percepcija dubine u prostoru. Osjetilni podražaji na našim retinama su dvodimenzionalni, a percepcija prostora koju imamo je trodimenzionalna. Budući da informacije o dubini prostora nisu sadržane u osjetilnim podražajima koje primamo iz vanjskog svijeta, zaključuje se da doživljaj dubine prostora mora biti subjektivna konstrukcija. U nekom smislu doživljaj dubine prostora sigurno jest subjektivna konstrukcija, on mora biti subjektivan samim time što je doživljaj. No što je sa samom dubinom prostora? Dakle, ne s našim doživljajem dubine prostora, nego sa samom dubinom prostora. Može li ona biti subjektivna konstrukcija? Može li činjenica da su nam neke stvari bliže a neke dalje biti subjektivna konstrukcija? Nije jasno kako bi činjenica da mi je stol bliži od prozora ili da mi je automobil bliži od stabla mogla biti subjektivna konstrukcija. Što mi je bliže a što dalje, kakav je raspored predmeta u prostoru i kolike su udaljenosti između njih, to je savršeno objektivna činjenica i nije jasno kako bi bilo kakav doprinos subjekta mogao na to utjecati.²⁶ Mehanizmi percepcije dubine prostora vrlo su složeni

²⁶ Često se može čuti teza da je geometrija subjektivna. No i ovdje se radi o dvosmislenosti. Za geometrijsku *teoriju* može se reći da je subjektivna jer je očito proizvod čovjeka kao i svaka teorija, no nije jasno kako bi ono o čemu je ona moglo biti subjektivno. Postojanje i karakteristike fizičkog prostora ne mogu ovisiti o našim teorijama.

i zanimljivi, no to ne znači da oni *stvaraju* prostor i predmete u njemu. Treba reći da oni, na osnovi osjetilnih podražaja, *rekonstruiraju* ili *detektiraju* objektivno postojeći raspored i udaljenosti predmeta u prostoru.

Sinteza iskustva i feature binding

Ako išta u suvremenoj kognitivnoj znanosti odgovara kantovskom sloganu da um sintetizira iskustvo, onda je to *feature binding problem*. Naime, ispostavilo se da u procesu percepcije, naš um razdvaja informacije o različitim aspektima predmeta, odvojeno ih procesira pa ih onda opet spaja u jedinstvenu sliku. Informacije o obliku predmeta i informacije o boji predmeta odvajaju se, zasebno obrađuju i onda se ponovno stapaju u jedinstvenu sliku predmeta.²⁷ Ne pokazuje li to da um sintetizira iskustvo i da je subjekt aktivan u procesu spoznaje? I da i ne! To pokazuje da je subjekt aktivan u smislu da se u ljudskom mozgu na podsvjesnom i automatskom nivou odvija niz složenih i fascinantnih procesa. Ali sigurno ne pokazuje da je subjekt aktivan u smislu da sadržaju spoznaje sistematski dodaje nešto čega u stvarnosti nema. Ovi složeni podsvjesni mehanizmi su *pouzdati*. Zahvaljujući tim mehanizmima mi *točno* vidimo predmete oko sebe. Ako u stvarnosti imamo crveni krug i plavi kvadrat, onda ćemo i u iskustvu imati crveni krug i plavi kvadrat, a ne crveni kvadrat i plavi krug. *Um neće te karakteristike složiti po svom nahođenju, nego točno onako kako su bile u stvarnosti!* Pogledajmo kako radi digitalni fotoaparatus. On analogne informacije prebacuje u digitalne a digitalne onda opet u analogne. Pri tome nije bitno koliko puta informacija promijeni oblik, nije bitno da li se informacije procesiraju zajedno ili odvojeno, nije bitno koliko je mehanizam složen, *bitno je da fotografija koju dobijemo na kraju procesa točno prikazuje fotografiranu stvarnost*. Složenost procesa ne smije utjecati na ishod procesa. Isto vrijedi i za *feature binding* u ljudskoj percepciji. Nije bitno da li se informacije o obliku i boji procesiraju zajedno ili odvojeno, nije bitno koliko je proces složen, *bitno je da dobro vidimo stvari oko sebe*. Ponovno, primjerenije je reći da um *resintetizira* iskustvo iz osjetilnih podataka nego da ga *sintetizira* i primjerenije je reći da um *rekonstruira* stvarnost iz osjetilnih podataka nego da ju *konstruira*.²⁸

Subjektivni doprinos i iluzija

Zagovornici teze o aktivnom subjektu u prilog svojoj tezi navode slučajeve u kojima subjektivni faktori utječu na percepciju. No pitanje je da li takvi slu-

²⁷ *Feature binding problem* je problem zato što nije jasno kako um, nakon što jednom razdvoji oblike od boja, ipak na koncu zna koja boja pripada kojem obliku.

²⁸ Prigovor da je spoznajni subjekt aktivan a da je fotoaparatus pasivan ovdje je irelevantan. U ovom kontekstu analogija je sasvim dobra jer se radi o *odnosu složenosti i pouzdanosti*.

čajevi doista predstavljaju evidenciju u prilog njihovoj tezi ili možda čak svjedoče i protiv njihove teze. Pogledajmo što nam zapravo govore eksperimenti koji pokazuju da potrebe i vrijednosti utječu na percepciju. Vrijedni predmeti izgledaju veći nego što jesu. Kovanice izgledaju veće od metalnih diskova jednake veličine. Što je njihova vrijednost veća, to one izgledaju veće.²⁹ Zar to ne pokazuje da subjektivni faktor utječe na percepciju? Zar to ne pokazuje da je subjekt aktivan u procesu spoznaje i da treba odustati od metafore ogledala? Da, to pokazuje da subjektivni faktor utječe na percepciju.³⁰ Ali to ne pokazuje da subjektivni faktor *smije* ili da *treba* utjecati na percepciju. Ovdje subjektivni faktor dovodi do *greške*. A greška je normativna kategorija i predstavlja nešto do čega u idealnom slučaju ne smije doći. Idealan slučaj i jest idealan zato što u njemu nema grešaka. Metafora ogledala vrlo jasno objašnjava greške: idealno čisto i glatko ogledalo daje idealno točan odraz, dok oštećeno, slomljeno, zamučeno i zaprljano ogledalo daje netočan odraz. Baconovi idoli i nisu ništa drugo nego oštećenja na ogledalu, i to oštećenja kojih moramo biti svjesni i koja moramo ukloniti da bismo dobili točan odraz. Drugim riječima, iako subjektivni doprinos spoznaji *de facto* postoji, on je nešto što u idealnom slučaju *ne bi smjelo* postojati.

Općenito govoreći, mi možemo biti svjesni grešaka u spoznaji i možemo ih korigirati. No u slučaju percepcije ne možemo uklanjati oštećenja na ogledalu čak i kada smo ih svjesni. I nakon što shvatimo da Müller-Lyerova iluzija jest iluzija, mi i dalje imamo dojam da su crte različite duljine. Kakav god voljni napor uložili, ne možemo korigirati perceptivnu iluziju. Ima li onda uopće smisla govoriti o idealnom standardu kada znamo da ga ne možemo postići? Itekako ima smisla. Bez idealnog standarda uopće ne bismo mogli reći da greška jest greška. Da bismo mogli znati da Müller-Lyerova iluzija jest iluzija moramo znati da su crte *zapravo* jednake duljine; da bismo mogli znati da vrijedni predmeti izgledaju veći moramo znati da su oni *zapravo* jednako veliki; itd. A ovdje “zapravo” znači objektivno i nezavisno od toga kako nam izgledaju, ili ako hoćete, kakvi su *po sebi*. Zastupnici teze o aktivnom subjektu uvelike se oslanjaju na iluzije u percepciji, to im je osnovni argument za tezu, ali pri tome zaboravljaju da je govor o iluziji moguć samo pod pretpostavkom realizma. O iluziji možemo govoriti samo pod pretpostavkom da postoji razlika između toga *kakve stvari jesu* i *toga kako nam stvari izgledaju*, a ta pretpostavka je bitno realistička. Antirealist se ne može oslanjati na tu pretpostavku jer bit njegove pozicije i jest upravo u tome da odbacuje ideju *toga kakve stvari jesu* objektivno i nezavisno od toga kako nam izgledaju.

²⁹ Klasičan rad na temu jest Bruner i Goodman (1947).

³⁰ Ovdje treba biti pažljiv, zapravo se ne radi doslovno o percepciji. Naime, ispitanici trebaju procijeniti veličinu kovanice *nakon* što im je pokazana, dakle, kada im više nije u vidnom polju.

Pitanje je može li antirealist govoriti o iluziji bez ideje toga *kakve stvari jesu* objektivno i nezavisno od toga kako nam izgledaju. Na prvi pogled izgleda da može! Ideju toga *kakve stvari jesu* može zamijeniti idejom toga *kako bi nam stvari izgledale u idealnim uvjetima*. Dakle, za realiste je iluzija razlika između toga kako nam stvari izgledaju i toga kakve stvarno jesu, dok bi za antirealiste iluzija bila razlika između toga kako nam stvari *de facto* izgledaju i toga kako bi nam izgledale u idealnim uvjetima.³¹ No što su idealni uvjeti? Upravo oni u kojima, između ostalog, nema nikakvog subjektivnog doprinosa! Idealni uvjeti su po definiciji oni u kojima je, između ostalog, subjektivni doprinos sveden na nulu!³² To da su kovanice jednako velike kao i metalni diskovi koji nemaju nikakve vrijednosti značilo bi da bi nam kovanice izgledale jednako velike kao i ti diskovi *kada ne bismo znali da one imaju nekakvu vrijednost*. Dakle, idealne uvjete dobivamo tako što između ostalog odračunavamo subjektivni doprinos! A to je nespojivo s tezom da je subjektivni doprinos konstitutivan za spoznaju. Pazite, teza o aktivnom subjektu nije teza da subjekt daje doprinos samo u slučajevima greške, to vjeruju i pristalice metafore ogledala. Teza o aktivnom subjektu prvenstveno je teza da subjekt daje doprinos u slučajevima točne spoznaje. Zastupnik teze o aktivnom subjektu ne može istovremeno tvrditi da je subjektivni doprinos konstitutivan za spoznaju i da su idealni uvjeti spoznaje oni u kojima je subjektivni doprinos sveden na nulu. Ovako shvaćena teza o aktivnom subjektu je inkonzistentna i može ju se odbaciti na apriornim osnovama. Nadalje, ovo pokazuje da je samo pod pretpostavkom realizma moguće argumentirati u prilog antirealizma, a na tome bi se mogao graditi argument da je antirealizam samopobijajuća pozicija koju treba odbaciti kao nužno neistinitu.

Kako onda biti antirealist u pogledu boja ili nekih drugih sekundarnih svojstava? Je li i to inkonzistentno? Nije! Mi možemo biti antirealisti u pogledu raznih kategorija svojstava *dok god pretpostavljamo opći realistički okvir*.

³¹ Možda nije zgorega napomenuti da je ovo način na koji antirealist razumije *objektivnost, stvarnost, istinu* i slične pojmove: to nije ono što postoji objektivno i nezavisno od nas, nego ono do čega bismo došli u spoznajno idealnim uvjetima, recimo, ono do čega bi došla hipotetska idealna znanost kada bi izmjerila sve što se može izmjeriti, izračunala sve što se može izračunati itd. Jasno, pitanje je može li ovakvo razumijevanje objektivnosti biti od ikakve koristi za zastupnike teze o aktivnom subjektu jer po uobičajenim standardima znanosti subjektivni element je nešto što treba ukloniti.

³² Jasno, na ovome mjestu zastupnik teze o aktivnom subjektu mogao bi me optužiti da pretpostavljam ono što nastojim dokazati i tvrditi da idealni uvjeti spoznaje nisu oni u kojima je subjektivni doprinos sveden na nulu, nego oni u kojima je subjektivni doprinos točno onoliki koliki treba biti. Međutim, problem je u tome što sama ideja subjektivnog doprinosa pretpostavlja ideju stvarnosti nezavisne od naše spoznaje a ta je ideja bitno realistička. Kakvog smisla ima govoriti o subjektivnom doprinosu ako to nije subjektivni doprinos nečemu što postoji objektivno i nezavisno od naše spoznaje? A ako već postoji nešto objektivno i nezavisno od naše spoznaje, onda će valjda to biti cilj spoznaje.

Samo dok pretpostavljamo da svijet stvari i njihovih svojstava postoji objektivno i nezavisno od nas, ima smisla tvrditi da neka svojstva ne pripadaju tom svijetu, nego da predstavljaju subjektivnu projekciju.

Percepcija pretpostavlja znanje

Ponekad trebamo imati znanje o predmetu koji gledamo da bismo ga mogli vidjeti. Urođenik ne može vidjeti lopticu za tenis *kao* lopticu za tenis jer ne zna što je to tenis. Mehaničar čuje da ima vode u karburatoru dok laik čuje niz ekspozija u auspuhu. Rengenolog na rengennoj slici vidi ono što laik ne vidi. Itd. Dakle, znanje nam omogućava da vidimo ono što inače ne bismo vidjeli. U nekom smislu može se reći da je ovdje subjekt aktivan i da ima konstitutivni doprinos u procesu spoznaje. No ovi primjeri ni u kom slučaju ne pokazuju da je subjekt konstitutivan za predmete spoznaje u smislu općeg metafizičkog antirealizma. U ovakvim slučajevima znanje nam omogućava da *prepoznavamo* predmete koje inače ne bismo prepoznali. No to ne znači da su ti predmeti naše *projekcije*, to su predmeti koji postoje objektivno i nezavisno od nas. Znanje nam ne može omogućiti da vidimo ono čega nema, ono nam može omogućiti da vidimo samo ono čega ima. Ako neki predmet ne postoji, onda nam nikakvo znanje ne može pomoći da ga vidimo. Možemo vidjeti samo ono što postoji, ako vidimo nešto što ne postoji, onda naprosto griješimo. Znanje nam ne omogućava da u stvarnost *učitavamo* predmete koji u njoj ne postoje, ono nam omogućava da *prepoznavamo* predmete koji u stvarnosti postoje objektivno i nezavisno od nas. Bez obzira na to pretpostavlja li percepcija znanje ili ne, točna percepcija mora biti detekcija i ne smije biti projekcija. U slučajevima u kojima percepcija predstavlja projekciju, a ne detekciju ona je naprosto pogrešna. Da bi rengenolog na rengennoj snimci mogao vidjeti tumor, taj tumor mora postojati prethodno i nezavisno od snimke i čitanja snimke. Ako tumora nema, onda rengenolog naprosto griješi. General može na satelitskoj snimci vidjeti da susjedna država gomila trupe na granici samo ako susjedna država doista gomila trupe na granici. Ako susjedna država ne gomila trupe na granici, onda general naprosto griješi. Jasno je da u ovakvim slučajevima nikakva projekcija ne dolazi u obzir. Jasno je da ono što se traži jest isključivo detekcija bez ikakvih primjesa projekcije. Jer u ovim slučajevima projekcija vas može dovesti do toga da zdravog čovjeka pošaljete na operaciju ili do toga da objavite rat državi koja vas nije imala namjeru napasti.

Vidimo ono čega nema

Tezu o konstitutivnom doprinosu subjekta često se nastoji potkrijepiti eksperimentima iz psihologije percepcije koji navodno pokazuju da *vidimo ono čega nema* (Kanizsin trokut, Ehrensteinova iluzija itd.). Doduše, pitanje je

da li tvrdnja da vidimo ono čega nema doista predstavlja dobar opis efekata koji su izazvani tim eksperimentima. Bilo bi točnije reći da “nevidljivi bridovi titraju kao da će se svaki čas pojaviti” ili koristiti neku sličnu formulaciju. Pored toga, jasno je da ne možemo vidjeti ono čega nema, da bismo nešto mogli vidjeti to treba postojati, u situacijama perceptivnih iluzija nama se samo čini da vidimo ono čega nema. No to ovdje nije bitno, iz konteksta je jasno što u ovom slučaju znači tvrdnja da vidimo ono čega nema. Pravo pitanje nije kako opisati efekte izazvane u eksperimentima, nego *što ti efekti doista pokazuju*. Da li oni pokazuju da je istinit opći metafizički antirealizam, kao što sugeriraju zastupnici teze o aktivnom subjektu? Pokazuju li oni da je subjekt aktivan u smislu da iskustvo svijeta koje imamo dijelom predstavlja detekciju objektivno postojećeg stanja stvari a dijelom subjektivnu projekciju? Ne! Oni to ne pokazuju! Što oni pokazuju? Oni pokazuju da perceptivni mehanizmi koji *u uobičajenim perceptivnim okolnostima pouzdano dovode do točne spoznaje* u nekim rijetkim i umjetno izazvanim situacijama dovode do iluzija. Ovdje se vidi koliko je površan i pogrešan klasični filozofski argument da osjetila ponekad varaju te da im se zbog toga nikada ne smije vjerovati. U *I. meditaciji* Descartes kaže: “Razboritost nalaže da se nikad u cijelosti ne pouzdajemo u one koji nas makar i samo jednom prevariše” (Descartes 1975: 199). No to je pogrešno. Iz činjenice da osjetila varaju u rijetkim i namjerno izazvanim okolnostima ne slijedi da varaju i u uobičajenim i normalnim okolnostima. Zbog toga se ne smije prihvatiti sljedeći stav:

Školski primjeri optičkih iluzija dovoljni su da poljuljaju doktrinu o percepciji kao neposrednom i vjernom odrazu izvanjske stvarnosti. (Radman 1988: 19)

Ovaj stav može izgledati prirodno i uvjerljivo. U udžbenicima filozofije *argument iz iluzije* u pravilu je jedna od prvih lekcija. No pitanje je koliki je doseg tog argumenta i što on stvarno pokazuje. Mi inače nismo svjesni mehanizama percepcije jer oni rade na podsvjesnom i automatskom nivou. Dok je god sve u redu s našom percepcijom mi ni ne znamo da oni postoje, tek kada primijetimo da s našom percepcijom nešto nije u redu, tek tada počinjemo nagađati o njihovom postojanju, njihovoj svrsi i načinu na koji rade. Iluzije koje se ispituju u psihologiji percepcije mogu biti vrlo zanimljive i zabavne, no one nisu same sebi svrha, njihova svrha je *da prisile mehanizme percepcije da se otkriju* (Wade i Swanston 2001: 27). Postojanje tih mehanizama pokazuje da subjekt u nekom smislu jest aktivan u procesu spoznaje, no sigurno ne pokazuje da je subjekt aktivan u smislu da naše iskustvo svijeta dijelom predstavlja detekciju objektivno postojećeg stanja stvari a dijelom subjektivnu projekciju. Njihovo postojanje pokazuje da je subjekt aktivan u smislu (2), ali ne pokazuje da je aktivan i u smislu (3). Iz toga što ponekad vidimo ono čega nema ne slijedi da u pravilu vidimo ono čega nema. Mehanizmi percepcije koji se otkrivaju u perceptivnim anomalijama *isti su oni* koji u uobičajenim

i normalnim okolnostima dovode do točne spoznaje. Njihova je funkcija da sudjeluju u detektiranju objektivno postojećih činjenica u svijetu, a ne da sudjeluju u projiciranju subjektivnih karakteristika u objektivno postojeću stvarnost. *Filling in* mehanizmi jesu mehanizmi koji doprinose točnosti i objektivnosti naše spoznaje, a ne mehanizmi kojima um svoju strukturu utiskuje u stvarnost.³³ Izgleda da zastupnici teze o aktivnom subjektu i ovdje inženjersko pitanje “Kako percepcija radi?” brkaju s općim pitanjem “Čemu percepcija služi?”. Percepcija radi tako što između ostaloga sadrži mehanizme za korekciju bridova, procjenu dubine, itd., a služi tome da nam omogućí točnu detekciju okoline u kojoj se nalazimo.

Antirealistička pogreška

Mi možemo pojmovno razlikovati to *kakve stvari jesu* od toga *kako nam izgledaju*. To kako nam stvari izgledaju može se ali ne mora podudarati s time kakve one jesu. Spoznaja je točna kada se to dvoje podudara, spoznaja je pogrešna kada se to dvoje ne podudara. *Realisti* su optimisti u pogledu spoznaje, oni smatraju da od toga kako nam stvari izgledaju možemo doći do toga kakve one jesu. *Skeptici* su pesimisti, oni smatraju da od toga kako nam stvari izgledaju ne možemo doći do toga kakve one jesu. *Antirealisti* pak iz ove situacije izvode vrlo čudan zaključak a to je da spoznaja uopće i nije o tome kakve stvari jesu, nego o tome kako nam izgledaju. Dakle, antirealisti mijenjaju *cilj spoznaje*. Spuštaju kriterij toga o čemu je spoznaja. Oni smatraju da se, budući da tako i onako ne možemo doći do toga kakve stvari jesu, moramo zadovoljiti ciljem koji možemo postići, a to je spoznaja toga kako nam stvari izgledaju. Ideja aktivnog subjekta tu igra ključnu ulogu. Upravo zbog navodnog doprinosa aktivnog subjekta, mi nikada ne možemo doći do toga kakve stvari jesu objektivno i nezavisno od toga kako ih vidimo.

Prema izloženim teorijama percepcije, perceptivna vjerovanja su o realnosti koja je, zbog doprinosa onog koji percipira, različita od tzv. fizikalne realnosti neovisne od percipijentu. (Prijić 1995: 102)

Percepcija, kao ni ostali oblici spoznaje, ne uspijeva doseći stvar po sebi. Ono što zamjećujemo predmeti su našeg ljudskog iskustva u kojem se reflektiraju sve naše stvaralačke sposobnosti kao i sva naša ograničenja. (Radman 1988: 35)

Antirealisti ovakvo spuštanje kriterija spoznaje opravdavaju općim *epistemičkim oprezom*: trebamo biti svjesni svojih ograničenja, trebamo odustati od cilja koji ne možemo postići i postaviti cilj koji možemo postići. Međutim, ovakvo spuštanje kriterija ne izražava epistemički oprez, nego naprosto predstavlja

³³ Odličan rad o vrstama, prirodi i ulozi *filling in* mehanizama jest Pessoa, Thompson i Noč (1998).

pojmovnu pogrešku! Naime, ciljevi su ugrađeni u radnje, oni su konstitutivni za radnje u smislu da radnje ne bi bile to što jesu kada ne bi imale ciljeve koje imaju. Ako je *C* cilj radnje *R*, onda samim time što vršimo radnju *R* mi nastojimo postići cilj *C*. Čak i kada mislimo da ne možemo postići cilj *C*, čak i kada smo sigurni da objektivno ne možemo postići cilj *C*, samim time što vršimo radnju *R* mi nastojimo postići cilj *C*. Nogomet možemo igrati iz raznih motiva, ali cilj nogometne utakmice je pobjeda. Samim time što smo počeli igrati utakmicu mi nastojimo pobijediti. Lošija nogometna momčad može biti uvjerena da ne može pobijediti, ali samim time što je izašla na teren i počela igrati ona nastoji pobijediti. “Što je cilj igre?” jedno je pitanje, a “Može li postići cilj?” drugo. Ako rekreativci kažu “Mi nismo došli pobijediti, mi smo se došli rekreirati!” mi razumijemo što oni žele reći, ali to ne znači da je pobjeda prestala biti cilj igre koju su igrali. Oni su se rekreirali tako što su igrali igru koja za cilj ima pobjedu. Ili, ako igrate šah protiv djeteta, vi možete namjerno vući krive poteze, ali to ne znači da je pobjeda prestala biti cilj šaha. Ili, ako se javljate na oglas za posao i uvjereni ste da nemate šansi, samim time što ste predali molbu vi nastojite dobiti taj posao. Isto vrijedi i za spoznaju. Cilj spoznaje je spoznaja stvari takvih kakve jesu objektivno i nezavisno od toga kako nam izgledaju! Čak ako skeptičke i relativističke argumente uzmemo ozbiljno, to ne znači da cilj spoznaje može i treba biti nešto drugo. U tome se sastoji *antirealistička pogreška: iz činjenice da možemo pogriješiti u spoznaji svijeta antirealisti zaključuju da spoznaja uopće i nije o svijetu*. Međutim, spoznaja jest o svijetu! O čemu bi drugome uopće mogla biti? Odustati od spoznaje svijeta kao cilja spoznaje znači odustati od same spoznaje. Epistemički oprez izražava se iskazima kao što su “Ne možemo biti sigurni da...”, “Prerano je tvrditi da...”, “Evidencija pokazuje da...” itd. a ne tvrdnjom da cilj spoznaje i nije to kakve stvari jesu već to kako nam one izgledaju. Epistemički je oprezan onaj koji ne inzistira na tome da je postigao cilj spoznaje a ne onaj koji mijenja cilj spoznaje. Ukratko, antirealisti griješe kada iz činjenice da možemo ne uspjeti zaključuju da ne trebamo ni pokušati.

Antirealizam i genetička pogreška

Antirealistička pogreška često se javlja u sljedećem obliku. Prvo se nastoji pokazati da mi stvari vidimo tako što formiramo mentalne reprezentacije tih stvari, a onda se iz toga izvodi zaključak da *ono što vidimo zapravo nisu same stvari, nego naše mentalne reprezentacije tih stvari*. Jasno, ovaj je zaključak pogrešan, *antirealizam ne slijedi iz reprezentacionalizma*.

- (1) Mi vidimo stvari tako što formiramo mentalne reprezentacije stvari.
- (2) Mi ne vidimo same stvari, nego naše mentalne reprezentacije stvari.

Ove dvije teze sasvim su različite. Druga ne slijedi iz prve. Prva je teza reprezentacionalizma a druga je teza antirealizma. Prva je odgovor na pitanje "Kako radi naša percepcija?" a druga je odgovor na pitanje "Čemu služi naša percepcija?" ili "Što je cilj naše percepcije?" Antirealisti brkaju (1) i (2) i tako čine *genetičku pogrešku*. U ovom slučaju, to je logička pogreška u kojoj se *način na koji mehanizam funkcionira brka sa svrhom kojoj mehanizam služi*. Pogreška će se možda lakše uočiti na primjeru instrumenata. Kapetan podmornice kroz periskop vidi brod. Dio tog procesa jest sličica broda koja se javlja na jednom od ogledala u periskopu. Po analogiji, antirealist bi iz toga zaključio da ono što kapetan vidi nije sam brod, nego sličica broda na jednome od ogledala u periskopu.³⁴ Jasno, to je pogrešno; iako periskopska sličica broda jest dio procesa kojim kapetan podmornice vidi sam brod, ono što kapetan vidi jest sam brod a ne sličica u periskopu. Termostat detektira temperaturu u prostoriji. On to čini tako što sadrži bimetal koji se savija kod promjene temperature. Po analogiji, antirealist bi zaključio da termostat ne detektira temperaturu prostorije, nego savijenost bimetala. Očito, to je pogrešno; ono što termostat detektira jest temperatura u prostoriji, a savijanje bimetala dio je mehanizma kojim to čini. Isto vrijedi i za mentalne reprezentacije u ljudskoj percepciji. Ono što vidimo nisu mentalne reprezentacije stvari, ono što vidimo jesu same stvari a mentalne reprezentacije dio su procesa kojim vidimo same stvari. Što vidimo kada vidimo vrata? Ne vidimo ni svoju *ideju* vrata ni svoju *impresiju* vrata, nego vidimo sama vrata! Ako netko misli o Beču tako što formira mentalnu reprezentaciju Beča, to ne znači da on misli o svojoj mentalnoj reprezentaciji Beča, on misli o samom Beču.

Direktni i indirektni realizam

Pogrešni zaključak s (1) na (2) nije specifičan samo za antirealizam. I realisti često tvrde da ono što vidimo nisu same stvari, nego naše mentalne reprezentacije stvari. To je pozicija koja se naziva *indirektni realizam* ili *reprezentacijski realizam*. Ono što indirektni realizam razlikuje od antirealizma jest uvjerenje da naše mentalne reprezentacije pouzdano reprezentiraju predmete i relacije iz svijeta koji postoji objektivno i nezavisno od nas. Prema indirektnom realizmu postoje dvije čvrste i pouzdane uzročne veze: jedna je između predmeta u vanjskom svijetu i mentalnih reprezentacija o njima a druga između tih mentalnih reprezentacija i samog subjekta. Prema antirealizmu veza između predmeta u vanjskom svijetu i mentalnih reprezentacija o njima nije čvrsta i pouzdana. Antirealist tvrdi da postoje značajna odstupanja između mentalnih reprezentacija i samih stvari, ili da iz toga kakve su naše mentalne

³⁴ Možda bi tragedija bila izbjegnuta kada kapetan podmornice ne bi torpedirao sam brod, nego periskopsku sličicu broda.

reprezentacije ne smijemo zaključivati o tome kakve su same stvari, ili da ideja stvari koje postoje objektivno i nezavisno od toga kako nam izgledaju nema smisla, ili na neki drugi način oslabljuje vezu između mentalnih reprezentacija i samih stvari. S druge strane, *direktni realizam* je pozicija prema kojoj ono što vidimo jesu same stvari a ne naše mentalne reprezentacije stvari (ideje, impresije, osjetilni podaci itd.) No ovdje trebamo biti oprezni: direktni realizam odgovor je na pitanje “Čemu percepcija služi?” a ne odgovor na pitanje “Kako percepcija radi?” Dakle, direktni realizam je teza o tome što se događa na personalnom nivou, a ne teza o tome što se događa na subpersonalnom nivou!³⁵ To je epistemološka, a ne kauzalna teza!³⁶ Na subpersonalnom i kauzalnom nivou percepcija može biti itekako složena, a da i dalje bude direktna na personalnom i epistemološkom nivou.³⁷ Podsvjesni neurološki mehanizmi percepcije čak mogu sadržavati dijelove ili etape koje se može nazvati mentalnim reprezentacijama predmeta u vanjskom svijetu.³⁸ Može biti tako da su mentalne reprezentacije dio procesa kojim vidimo same stvari, to je još uvijek spojivo s direktnim realizmom. No ono što nije i ne može biti spojivo s direktnim realizmom jest teza da ono što vidimo jesu naše mentalne reprezentacije stvari a ne same stvari. Dakle, pitanje je na personalnom i epistemološkom nivou “Što vidimo?” Tu se mentalne reprezentacije ne smiju javiti. One se smiju javiti na subpersonalnom i kauzalnom nivou u opisu mehanizma ili procesa percepcije, u odgovoru na pitanje “Kako vidimo?” Prema direktnom realizmu mentalne reprezentacije mogu biti dio *procesa spoznaje* ali ne smiju se javljati u *sadržaju spoznaje*. Ako se javljaju u sadržaju spoznaje, onda to više nije teza direktnog realizma.

Tezu direktnog realizma često se nastoji osporiti navođenjem evidencije iz eksperimentalne psihologije koja pokazuje koliko je složen proces perceptivne spoznaje. No takvo je osporavanje nevaljano, ono počiva na brkanju (1) i (2), brkanju procesa spoznaje i sadržaja spoznaje. Zato zastupnici teze o aktivnom subjektu griješe kada navođenjem eksperimentalne evidencije o

³⁵ Distinkciju između *personalnog* i *subpersonalnog* nivoa uveo je Dennett u (1978: posebno dio II). Distinkciju prihvaća niz drugih autora, na primjer Hurley (1998: 3–4) te Pessoa, Thompson i Noë (1998: dio 9, 743–746).

³⁶ Distinkciju između *epistemološke* i *kauzalne* direktnosti provodi John Heil u natuknici o direktnom realizmu u Audi (1995).

³⁷ Na ovoj poanti inzistira Le Morvan (2004). On tvrdi da je percepcija *kauzalno* indirektna, ali *kognitivno* direktna.

³⁸ Pitanje je da li uopće postoji nešto takvo kao što su mentalne reprezentacije i, ako postoji, kakva je njihova priroda i uloga. Odličan rad na tu temu jest Markman i Dietrich (2000) i Clark i Toribio (1994). Izvrsna ali relativno slabo poznata kritika reprezentacionalizma može se naći u Reichenbach (1938: §19). No ovdje treba napomenuti jednu stvar: kada govore o mentalnim reprezentacijama, psiholozi i kognitivni znanstvenici u velikoj mjeri imaju na umu *simboličke reprezentacije*, dok filozofi koji se zalažu za direktni realizam prvenstveno kritiziraju hipoteze o postojanju i ulozi *slikovnih reprezentacija*.

uzročnom procesu spoznaje nastoje opovrgnuti epistemološku tezu o sadržaju spoznaje. Zanemarivanje razlike između ova dva nivoa lako dovede do pogrešnog zaključka kao što je sljedeći:

Time što od nas skriva sve podsvjesne inferencije koje vrši, naš mozak stvara iluziju da smo u direktnom kontaktu s predmetima u fizičkom svijetu. (Frith 2007: 17)³⁹

Direktan kontakt s predmetima u fizičkom svijetu nije iluzija, mi najčešće jesmo u direktnom epistemičkom kontaktu s predmetima u fizičkom svijetu. Taj kontakt nije direktan kada se informacija prenosi preko ogledala, fotografije, TV aparata, simboličke reprezentacije, svjedočenja drugih ljudi, itd. To što je percepcija vrlo složen proces na neurološkom nivou, to znači da je percepcija indirektna u kauzalnom smislu, ali ne i u epistemološkom. Zbog toga, kada se pitamo je li percepcija direktna ili indirektna moramo voditi računa o ovoj razlici.⁴⁰ Percepcija može biti direktna na epistemološkom i personalnom nivou a indirektna na kauzalnom i subpersonalnom nivou. To je sasvim konzistentno.⁴¹ No što bi uopće bila teza direktne percepcije na kauzalnom i subpersonalnom nivou? To bi vjerojatno bila nekakva karikatura ili u najboljem slučaju nekakva shematska grafika iz 17. stoljeća u kojoj je glava šuplja, a percepcija se sastoji u tome što se slika stvarnosti projicira na stražnju stranu lubanje. Spoznajni subjekt je mali čovječuljak ili homunkulus koji čuči negdje u glavi i gleda tu projekciju na stražnjoj strani lubanje. Ne znam u kojoj su mjeri ljudi ikada doslovno zastupali ovakvu sliku percepcije, ali danas znamo da se percepcija sigurno ne odvija na takav način. No zato je teza direktnog realizma na epistemološkom i personalnom nivou i danas jednako plauzibilna kao što je uvijek bila: kada gledamo svijet oko sebe, onda ono što vidimo jest sam svijet, a ne mentalna reprezentacija svijeta oko nas.⁴²

Zato zastupnici teze o aktivnom subjektu griješe kada tvrde da je direktni realizam (na epistemološkom i personalnom nivou) nespojiv s aktivnošću subjekta (na kauzalnom i subpersonalnom nivou).

³⁹ Frith tvrdi da percepcija nije o svijetu, nego o mentalnim modelima svijeta koje stvara naš mozak (Frith 2007: 132). Ovi stavovi pokazuju kako brkanje personalnog i subpersonalnog nivoa dovodi do genetičke pogreške.

⁴⁰ Usudio bih se reći da je i Gibson zanemario razliku između ova dva nivoa. Naime, njegovi radovi započinju obranom direktnog realizma kao epistemološke teze na personalnom nivou a onda se nastavljaju razradom direktnog realizma kao uzročne teze o tome što se događa na subpersonalnom nivou (Gibson, 1950, 1972, 1979). Kritika Fodora i Phyllyshyna (1981) da percepcija ne može biti direktna jer je inferencijalna i komputacijska prvenstveno je kritika uzročne teze o tome što se događa na subpersonalnom nivou. Ona nije ili barem primarno nije kritika epistemološke teze o tome što je predmet percepcije.

⁴¹ Na distinkciji između ova dva smisla direktne i indirektno percepcije inzistira i Dretske (1990: 281).

⁴² Zato metafora ogledala nije prikladna za izražavanje osnovne ideje direktnog realizma. Ona je primjerenija reprezentacijskom ili indirektnom realizmu.

Izgleda da bilo koji pokušaj da se afirmira pojam direktnosti treba pojam pasivnosti, budući da neposrednost pretpostavlja permisivnog subjekta – slugu koji je poslušan vanjskoj danosti. (Radman 2012: 224)

Autor hoće reći da kada bi subjekt bio pasivan, onda bi percepcija mogla biti direktna, no budući da subjekt nije pasivan nego aktivan, percepcija ne može biti direktna nego mora biti indirektna. Međutim, to nije točno. Kao što smo vidjeli, ovakav zaključak zasnovan je na brkanju pitanja “Čemu služi?” i “Kako radi?”. Iz toga što je subjekt aktivan u procesu spoznaje ne slijedi da treba biti aktivan i u sadržaju spoznaje. U *procesu spoznaje* subjekt je itekako aktivan, u njemu se na automatskom i podsvjesnom nivou odvija niz vrlo složenih neuroloških procesa. No u pogledu *sadržaja spoznaje* on jest i mora biti “sluga koji je poslušan vanjskoj danosti” i ne smije biti ništa drugo. Ako govorimo o sadržaju spoznaje, bilo kakva “neposlušnost prema vanjskoj danosti” naprosto predstavlja pogrešku. *Epistemički gledajući*, percepcija predstavlja direktnu spoznaju jer ništa ne stoji između subjekta i objekta. Subjekt ne vidi svoje mentalne reprezentacije stvari, on vidi same stvari. Na svjesnom i voljnom nivou subjekt ne vrši nikakve inferencijalne i komputacijske procese, on naprosto vidi predmete u svijetu koji ga okružuje. Ako hoćete, životinja je u direktnom kontaktu s okolišem u kojem se nalazi. S druge strane, *kauzalno gledajući*, percepcija ne može biti direktna jer se sastoji od niza vrlo složenih mehanizama. Pri tome ne smijemo zapasti u pogrešku i tvrditi da je taj niz vrlo složenih mehanizama nešto što *stoji između* subjekta i objekta. On ne može “stajati između” zato što je kauzalni nivo subpersonalan, a na subpersonalnom nivou naprosto ne postoji nešto takvo kao što je subjekt. Taj niz nema između čega stajati. Ako hoćete, možete reći da na *subpersonalnom* nivou taj niz vrlo složenih mehanizama jest ono što je spoznajni subjekt na *personalnom* nivou.

Percepcija: kreacija ili reprezentacija

Tezu o aktivnom subjektu često se izražava tvrdnjom da je percepcija aktivna i stvaralačka a ne pasivna i odražavalačka, tvrdi se da je percepcija akt kreacije a ne akt reprezentacije. Međutim, tvrdnja da su percepti kreacije a ne reprezentacije nije održiva, uzeta u svom doslovnom značenju ona samo pokazuje kako brkanje personalnog i subpersonalnog nivoa dovodi do genetičke pogreške.

Od teorija percepcije možemo naučiti važnu lekciju koja je relevantna za filozofiju uma: percept je kreacija a ne reprezentacija. (Radman 2003: 5)⁴³

⁴³ Treba napomenuti da se u istom članku mogu naći lijepe formulacije kojima se jasno tvrdi da percepciju treba sagledati i na personalnom nivou, na primjer: “Ne vide naše oči, nego mi vidimo” (Radman 2003: 3).

Zamislimo da na televiziji gledamo snimku nekog događaja iz Afganistana. Što je slika koju vidimo na ekranu, *kreacija* ili *reprezentacija*? Očito, ona je *reprezentacija*! Ona je snimka događaja koji se stvarno dogodio u Afganistanu. Međutim, može nas zanimati tehnološka strana televizora i možemo biti fascinirani složenosti, preciznošću i brzinom kojom naš novi LCD ili plazma televizor elektronske signale pretvara u slike na ekranu. Budući da elektronski signali nemaju boje, oblike, kontraste, itd. možemo doći do zaključka da slike na ekranu predstavljaju *kreaciju* našeg novog televizora a ne reprezentaciju događaja iz Afganistana. U nekom smislu istina je da televizor iz elektronskih impulsa *kreira* sliku sliku na ekranu, no to može biti točno samo na tehnološkom ili kauzalnom nivou i sasvim je kompatibilno s tezom da slike na ekranu *reprezentiraju* događaje koji su se stvarno dogodili u Afganistanu. Ako pitamo “Kako televizija radi?”, onda možemo reći da u nekom smislu *kreira* slike na ekranu. Ali ako pitamo “Čemu televizija služi?”, onda moramo reći da ona *prikazuje* događaje, a ne da ih kreira. Dakle, iako je u nekom smislu istina da televizor kreira slike na ekranu, jasno je da televizor ne izmišlja te događaje, nego ih prikazuje! Isto vrijedi i za ljudsku percepciju! Iako na subpersonalnom i kauzalnom nivou u nekom smislu možemo reći da percepti predstavljaju naše kreacije, jasno je da na personalnom i epistemološkom nivou oni nisu i ne mogu biti kreacije, nego da jesu i moraju biti reprezentacije.

Bibliografija

- Audi, Robert (ur). 1995. *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Bacon, Francis. 1986. *Novi Organon*, preveo V. D. Sonnenfeld (Zagreb: Naprijed).
- Brown, James Robert. 1994. *Smoke and Mirrors: How Science Reflects Reality* (London: Routledge).
- Bruner, Jerome i Cecile Goodman. 1947. “Value and Need as Organizing Factors in Perception”, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 42, 33–44. (<http://psychclassics.yorku.ca/Bruner/Value/>)
- Clark, Andy i Josefa Toribio. 1994. “Doing without Representing?”, *Synthese* 101, 401–434.
- Dennett, Daniel. 1978. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*, (Cambridge, MA: Bradford Books).
- Descartes, Rene. 1975. *Meditacije o prvoj filozofiji*, preveo T. Ladan (Zagreb: CKD).
- Dretske, Fred. 1990. “Seeing, Believing, and Knowing”, u Osherson, Kosslyn i Hollerbach (ur), *Visual Cognition and Action* Vol. II (Cambridge, MA: MIT Press); pretiskano u Schwartz (2004).

- Fodor, Jerry i Zenon Pylyshyn. 1981. "How Direct is Visual Perception? Some Reflections on Gibson's 'Ecological Approach'", *Cognition* 9, 139–166; pretiskano u Schwartz (2004).
- Fodor, Jerry. 1983. *The Modularity of Mind* (Cambridge, MA: MIT Press).
- Frith, Chris. 2007. *Making up the Mind: How the Brain Creates Our Mental World* (Oxford: Blackwell).
- Gibson, James. 1950. *The Perception of the Visual World* (New York: Houghton Mifflin)
- . 1972. "A Theory of Direct Visual Perception", u J. R. Royce i W. W. Rozenboom (ur), *The Psychology of Knowing* (New York: Gordon and Breach), 215–227; pretiskano u Schwartz (2004).
- . 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception* (New York: Houghton Mifflin).
- Hanson, N. R. 1958. *Patterns of Discovery* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Hurley, Susan. 1998. *Consciousness in Action* (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Kant, Immanuel. 1984. *Kritika čistoga uma*, preveo V. D. Sonnenfeld (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske).
- Kuhn, Thomas. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press).
- Le Morvan, Pierre. 2004. "Arguments Against Direct Realism and How to Counter Them", *The American Philosophical Quarterly* 41, 221–234.
- Leas, Srđan. 1990. *Promišljanje znanosti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo).
- Lenjin, Vladimir Ilić. *Filosofske tetradi*, 1917.
- Markman, Artur i Eric Dietrich. 2000. "In Defence of Representation", *Cognitive Psychology* 40, 131–171.
- Noë, Alva. 2004. *Action in Perception* (Cambridge, MA: The MIT Press).
- Pessoa, Luiz, Evan Thompson i Alva Noë. 1998. "Finding out about filling-in: A guide to perceptual completion for visual science and the philosophy of perception", *Behavioral and Brain Sciences* 21, 723–802.
- Petrović, Gajo. 1957. *Filozofski pogledi Plehanova* (Zagreb: Kultura).
- Prijić, Snježana. 1995. *Oko i svijet* (Rijeka: HKD).
- Pylyshyn, Zenon. 1999. "Is Vision Continuous With Cognition? The Case for Cognitive Impenetrability of Visual Perception", *Behavioral and Brain Sciences* 22, 341–423. <http://rucss.rutgers.edu/ftp/pub/papers/ZPbbs98.pdf>

Radman, Zdravko. 1988. *Simbol, stvarnost i stvaralaštvo: ogled o percepciji* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo).

———. 2003. “The Art of the Mind: Towards Cognitive Aesthetics”, u Nishimura i Kiyokazu (ur). *Selected Papers of the 15th International Congress of Aesthetics* (Tokyo), 336–342. (<http://www.ifzg.hr/zradman/download/TheArtOfTheMind.pdf>)

———. (ur). 2012. *Knowing without Thinking: Mind, Action, Cognition and the Phenomenon of the Background* (London: Palgrave Macmillan).

———. “The Background: A Tool of Potentiality”, u Radman (2012). (http://www.academia.edu/4164649/The_Background_A_Tool_of_Potentiality)

———. (ur). 2013. *The Hand, an Organ of the Mind: What the Manual Tells the Mental* (Cambridge; MA: The MIT Press).

Reichenbach, Hans. 1938. *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge* (Chicago: The University of Chicago Press).

Rorty, Richard. 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature* (Princeton: Princeton University Press).

Schwartz, Robert (ur). 2004. *Perception* (Oxford: Blackwell).

Sekst Empirik. 2008. *Obrisi pironizma*, preveo i priredio F. Grgić (Zagreb: KruZak).

Spencer, Herbert. 1896. *The Principles of Psychology*, Vol.2 (London: Appleton).

Stewart, John, Olivier Gapenne i Ezequiel Di Paolo (ur). 2010. *Enaction: Toward a New Paradigm for Cognitive Science* (Cambridge, MA: The MIT Press).

Supek, Ivan. 1974. *Teorija spoznaje* (Zagreb: JAZU).

Varela, Francisco, Evan Thompson i Eleanor Rosch. 1991. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience* (Cambridge: The MIT Press).

Veljak, Lino. 1979. *Marksizam i teorija odraza* (Zagreb: Naprijed).

Wade, Nicholas i Michael Swanston. 2001. *Visual Perception: An Introduction* (London: Psychology Press).